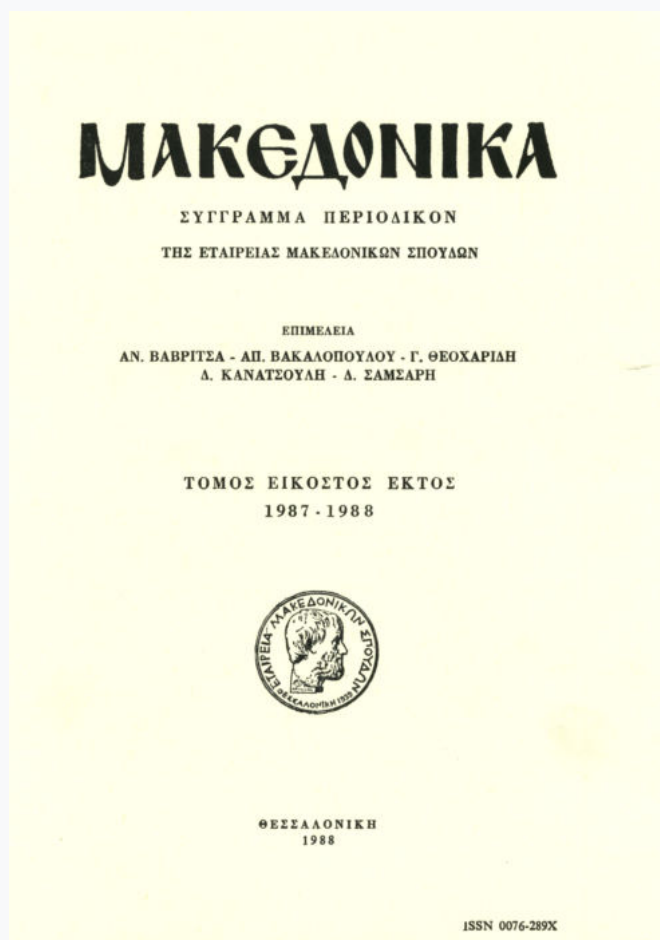

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερούται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)

Θεόδωρος Κ.Π. Σαράντης

doi: [10.12681/makedonika.1083](https://doi.org/10.12681/makedonika.1083)

Copyright © 2015, Θεόδωρος Κ.Π. Σαράντης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σαράντης Θ. Κ. (1987). Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους). *Μακεδονικά*, 26, 242–307.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1083>

ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

(Συμβολή στην Ιστορία τους)

“Ο,τι παρουσιάζουμε σ’ αυτή μας την εργασία είναι όλο εκείνο, που μέχρι σήμερα κατορθώσαμε νά συγκεντρώσουμε για τὰ Γρεβενά. “Όλα τὰ κεφάλαια δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, οὔτε ἔχουν τὴν ἴδια ἔκταση. Ἀναφέρονται ὁμως ὅλα στὸ ἴδιο πάντοτε ἀντικείμενο, τὰ Γ ρ ε β ε ν ά.

Ἀπὸ τὴν ἐπὶ πενήντα σχεδὸν χρόνια ἔρευνά μας ἀποκομίσουμε ὅτι τὰ Γρεβενά, μαζὶ μὲ τὴν Καστοριά καὶ τὰ Σέρβια, ἔχουν τὴν πιὸ παλιὰ ἱστορία στῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ, ἄσχετα μὲ τὰ ὀνόματα πὺ διαδοχικὰ ἴσως ἄλλαξαν μέσα στοὺς αἰῶνες.

Ἡ ἱστορία ὁμως αὐτῶν τῶν πόλεων, ὅπως καὶ ὁλόκληρης τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἀπὸ τίς σκοτεινότερες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἡ διαπίστωσή της ἀπαιτεῖ βαθιὰ ἔρευνα, πολὺ κόπο καὶ πολὺ χρόνον. Γι’ αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ πὺ κρατᾷ ὁ ἀναγνώστης στὰ χέρια του θὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φιλοδοξία ἄλλων νεότερων νά συμπληρώσουν ἢ καὶ νά διορθώσουν τὰ γραφόμενά μας.

Ὑπάρχουν πολλὲς πηγές, πὺ μένουν ἀνεξερευνήτες ἀκόμα. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, πὺ ἐμεῖς δὲν μπορέσαμε νά τὰ ἐξαντλήσουμε ὅσο ἔπρεπε· τὰ ἀρχεῖα τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας, ὅπου μέχρι τὸ 1767 υπαγόταν ἡ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ἀρχεῖα πὺ οὔτε τὰ ἔχουμε ἐντοπίσει, οὔτε τὰ ἔχουμε προσεγγίσει ἢ ἐξετάσει.

Ὑπάρχουν ἀκόμα πολλὲς παλιὲς ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, πὺ δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ὅπως πρέπει. Ὅπως ὑπάρχουν καὶ ἀμύπολλα λειτουργικὰ καὶ ἄλλα βιβλία στίς ἐκκλησίες αὐτὲς καὶ σ’ αὐτὰ τὰ μοναστήρια, πὺ δὲν ἔχουν ξεφυλλισθεῖ μὲ τὴ σχολαστικότητα πὺ ἀπαιτεῖ τὸ θέμα μας. Ἀν κρίνουμε μάλιστα ἀπὸ τὰ τεκμήρια πὺ ὡς τώρα ἀποκομίσουμε ἐμεῖς πρὸς αὐτὲς τίς κατευθύνσεις, πιστεύουμε ὅτι πολλὰ περισσότερα μποροῦν ν’ ἀντληθοῦν ἀκόμα.

Τέλος, πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ εργασία τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ καθηγητοῦ μας Χ ρ ῖ σ τ ο υ Ἐ ν ι σ λ ε ῖ δ η, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της (Ἀθῆναι 1951, ἔπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), πὺ τόσο μᾶς βοήθησε στὴν ὅλη εργασία μας, στάθηκε κατὰ κάποιο τρόπο καὶ τὸ ἔναυσμα γιὰ νά καταπιαστοῦμε μὲ αὐτὸ τὸ θέμα.

Α'. Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες¹ αποδεικνύεται ότι, αν όχι ολόκληρη ή έκταση της σημερινής επαρχίας (του νομού) Γρεβενών, τουλάχιστον το έδαφικό τμήμα της, που βρίσκεται δυτικά από τον 'Αλιάκμονα και το βουνό Μπουνάσα, ανήκε στην Τυμφαία της αρχαίας 'Ανω Μακεδονίας. Μονάχα το τμήμα, που βρίσκεται ανατολικά από τον 'Αλιάκμονα, ίσως αυτό και μόνο από την επαρχία, να ανήκε στην 'Ελิมειώτιδα, όπου ανήκε και το υπόλοιπο νότιο τμήμα του νομού Κοζάνης, που βρίσκεται πέρα από το Μπούρινο όρος.

Οί λόγιοι των Μέσων Χρόνων υπήγαγαν την περιοχή Γρεβενών στην 'Ιλνυρία και αργότερα στο Θέμα του 'Ιλνυρικού και στη συνέχεια στο Μακεδονικό Θέμα².

'Οπωςδήποτε οί γεωγραφικές πληροφορίες για την απόμακρη από κάθε άξονα συγκοινωνίας αυτή περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας είναι πολύ φτωχές και ελάχιστα πράγματα ξέρουμε γι' αυτήν για χρονικό διάστημα πολλών αιώνων. Ούτε και οί χρονογράφοι του Βυζαντίου, που περιγράφουν τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα που εξελίχθηκαν σ' αυτή την περιοχή ως την τουρκική κατάκτηση, μᾶς παρέχουν πληροφορίες κάποιας έπιστημονικής αξίας για την περιοχή. Μερικές αναφορές σέ οικισμούς και πόλεις της εποχής θά τις καταγράψουμε πιό κάτω στην κατάλληλη θέση τους.

2. Τις πρώτες γεωγραφικές πληροφορίες για την περιοχή μᾶς τις δίνουν οί πρώτοι γεωγραφικοί χάρτες του ΙΣΤ' αἰ. Διαλέξαμε και έπεξεργασθήκαμε μερικούς απ' αυτούς τους χάρτες³, όσους μπορέσαμε νά πλησιάσουμε και όσους απ' αυτούς κρίναμε ότι θά μᾶς έδιναν μερικές γεωγραφικές πληροφορίες, παρ' ότι και αυτές παρουσιάζονται πολύ άμυδρές για την περιοχή που εξετάζουμε⁴.

1. N. G. L. Hammond, *History of Greece to 332 BC.*, Clarendon Press, Oxford, 1959, 2d. ed. 1967, σ. 116. Τού ιδίου, *Epirus*, Clarendon Press, Oxford 1967, σ. 77. Θ. Κ. Π. Σαράντη, 'Ο Μέγας 'Αλέξανδρος, 'Αθήναι 1970, 1975, 1982, Α', σ. 58.

2. Γ. Παπανδρέου, Γρεβενά, «'Εγκυκλοπαίδικόν Λεξικόν 'Ελευθερουδάκη», 1928, Δ', σ. 141.

3. Θ. Κ. Π. Σαράντη, 'Η Δυτική Μακεδονία εις τους χάρτας από του ΙΕ'-ΙΗ' αιώνος, «'Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας 1961», 'Αθήναι 1961, σ. 20 κ.έ.

4. Βασιζόμαστε στούς έξής χάρτες: α) Giacomo di Castaldi, «Descriptione de la geographia moderna de tutta la Grecia», Genova 1560, β) Abraham Ortelius, «Theatrum Orbis Terrarum», Anvers 1570, γ) Gerard Mercator, «Atlas sive Cosmographia», Amsterdam 1598, δ) P. Mariette, «Atlas», Paris 1645, ε) Joh. et Corn. Blaeu, «Cosmographia Blaviana», Amsterdam 1650, στ) F. de Wit, «Atlas»,

Πρώτα-πρώτα, σάν οδηγός για τόν καθορισμό τῆς ἑκτασης τῆς περιοχῆς—καί τώρα ἐπαρχίας—Γρεβενῶν χρησιμεύει ὁ ποταμός Ἀλιάκμων, στήν ἄνω κοιλάδα του, μέ τούς ὀρεινοὺς ὄγκους πού γύρω τήν περβάλλουν.

Ὁ Ἀλιάκμων σημειώνεται σάν τήν κυριαρχοῦσα ποτάμια γραμμὴ σέ ὁλόκληρη τῇ Μακεδονίᾳ. Παριστάνεται σάν νά σχηματίζεται ἀπὸ δύο κλάδους, δύο παραποτάμους, ὅπως καί στήν πραγματικότητα συμβαίνει. Ὁ ἓνας κλάδος πηγάζει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Καστοριάς, ὅπου συγχέεται καί μέ τὸν κλάδο πού πηγάζει καί διασχίζει τὰ Κορέστια καί ἔχει τὸ ὄνομα Castoro fl. κ.λ., καί ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴ βόρεια Πίνδο.

Ὁ δεύτερος ὁμοῦς αὐτὸς κλάδος, ὅπως φαίνεται στοὺς χάρτες, δὲν εἶναι ἐκεῖνος πού στήν πραγματικότητα πηγάζει ἀπὸ τὸν Γράμμο καί πού περνáει ἀπὸ τὸ Νεστόριο, ἀλλὰ ὁ σημερινὸς Βενέτικος, πού πηγάζει ἀπὸ τὰ βουνά τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν (Αὐγό, Βασιλίτσα, Ὀρλιακας, Γουμάρα), πού καί τὴ διασχίζει ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ κλάδος αὐτὸς σέ ὅλους σχεδὸν τοὺς χάρτες δὲν ἔχει γραμμένο τὸ ὄνομά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Giacomo Candelli da Vignola τοῦ 1689, πού τὸν γράφει Rhedias fl.

Ὁ Leake¹ πού περιόδευσε στήν περιοχὴ ἐκεῖ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰ. τὸν ἀποκαλεῖ Venetico πού εἶναι καί τὸ σημερινό του ὄνομα. Ὁ Pouqueville, πού περιόδευσε στὸ ἴδιο μέρος καί τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, τὸν ἀποκαλεῖ ἄλλοῦ Rhedias καί ἄλλοῦ Venetico².

Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι αὐτὰ τὰ ὀνόματα πρέπει νά εἶχε καί κατὰ τοὺς προηγούμενους ἀπὸ τοὺς χάρτες αἰῶνες. Τὸ ὄνομα «Τριβιά» διασώ-

Amsterdam 1680, ζ) I. M. Hasii, «Imperium Turcicum», Nürinberge 1680, η) Giacomo Candelli da Vignola, «Atlas», Roma 1689, θ) I.-B. Nolin, «Atlas», Paris 1699, ι) Hubert Jaillot, «Estatz de l'Empire de Turcs en Europe», Paris 1700, ια) Guillelmo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», Paris 1708, ιβ) I. Covens et C. Mostier, «Graeciae Parts Septentrionalis», Amsterdam 1708, ιγ) Joh. Baptista Homann, «Graeciae et Archipelagi», Nürinberge 1712, ιδ) N. de Fer, «La Grèce ou partie meridionale de la Turquie en Europe», Paris 1715, ιε) Sr. Jaillot, «La Grèce tirée de mémoires de Monsieur d'Abbé Baudrant», Paris 1716, ις) I.-B. Nolin, «Théâtre de la guerre Empire de Turcs, Roiaumes d'Hongrie et de Dalmatie», Paris 1717, ιζ) Joh. Baptista Homann, «Atlas Nuovus», Nuremberg 1740. ιη) Sr. Robert, «Turquie Européenne», Paris 1755, ιθ) Robert de Vangonty filio, «Graecia Vetus», Paris 1762, κ) Guillelmo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», London, 12 May 1794, κα) W. Faden, «Turkey in Europe», London 1795.

1. William Martin Leake, Travels in Northern Greece, 4 vols., London 1835, C, σ. 148.

2. François Pouqueville, Voyage dans la Grèce, 3 vols., Paris 1820-21, B, LVIII, σ. 434-440.

ζεται σήμερα σὰν τοπωνύμιο 5 χλμ. περίπου ΒΔ ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πᾶνω στὸν δρόμο πρὸς τὸ Κηπουριό.

Ὁ ποταμὸς ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δυὸ κλάδους, δηλαδὴ ὁ Ἀλιάκμων, ἔχει τὰ ὀνόματα, σὲ ἄλλους χάρτες Aliacmon fl. καὶ σὲ ἄλλους Castoro fl. ἢ Vistritsa ἢ Vistriza (ὅπως ἀναφέρεται ἀργότερα καὶ στοὺς χάρτες τοῦ Kierpert). Ὁ Leake καὶ ὁ Rouqueville τὸν ἀναφέρουν καὶ μὲ τὸ τουρκικὸ ὄνομα Ἰντζέ-Καρὰ-Σού.

Στοὺς χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν περιορίζεται ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ μὲ τὸ Monte Messo (βουνὸ τοῦ Μετσόβου), ποὺ τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ L'Janna (Γιάννινα)¹. Ἀπὸ τὰ δυτικὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ὄροσειρὰ Demoniguiza Mons (τὴν Πίνδο), ποὺ τὴ χωρίζει μὲ τὴν Ἡπειρο (Epirus ἢ L'Epire). Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χάρτες σημειώνεται καὶ τὸ ὄρος Cegaraion (Σεράπειον), ποὺ μερικοὶ γεωγράφοι καὶ ἱστορικοὶ τὸ ταυτίζουν μὲ τὸν σημερινὸ Σμόλικα.

Πρὸς τὸν Νότο σημειώνεται ἡ ὄροσειρὰ Macedonians Mons, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὰ σημερινὰ Χάσια ὄρη, καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά ὄρια τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν σημειώνεται ὁ Olympus Mons.

3. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία ὁ καζὰς Γρεβενῶν ὑπαγόταν στὸ πασαλίκι τῶν Ἰωαννίνων καὶ μόλις κατὰ τὸ 1839, ὅταν ἔγινε ἡ μεγάλῃ καὶ ριζικῇ διοικητικῇ ἀναδιάρθρωσιν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὑπῆχθη στὸ σαντζάκιο τῶν Σερβίων ποὺ ἀνήκε στὸ βιλαέτι Μπιτολίων (Μοναστηρίου).

Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ καζὰς Γρεβενῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας—καὶ νομοῦ—Γρεβενῶν, ὅπως τὰ ἐκθέτουμε πιὸ κάτω στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, περιλάμβανε καὶ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς Ζουπανίου (Πενταλόφου)²: Λατόριστα (Ἀγίασμα), Μπάνια (Ἀγία Παρασκευή), Σβόλκιανη (Ἀγία Σωτήρα), Βρόστιανη (Ἀγιοὶ Ἀνάργυροι), Τσάριστα (Ἀγιοὶ Θεόδωροι), Ρέσνι (Ἀνθούσα), Βελίστι (Ἀσπροῦλα), Κωνσταντζικο (Αὐγερινός), Μαζγκάνι (Ἀχλαδιά), Μπουχωρίνα (Βουχωρίνα), Ντόλο (Βυθός), Ντράμιστα (Δάφνη), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Ζάνσκο (Ζώνη), Τσαβαλέρι (Κοιλάδι), Μπόρσια (Κορυφή), Κριμίι (Κριμίι), Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Μοιρασάνη (Μόρφη), Κλεπίστι (Πολυκάστανον), Ραδοβίστι (Ροδοχώρι), Πέτζανη (Τριάδα) καὶ Μοιραλῆ

1. Καὶ ὁ Ἄραψ γεωγράφος Ἑδρισὴ ἢ Ἑδρῆς ἐπεσκέφθηκε τὰ Γιάννινα καὶ τὰ ἀποκαλεῖ «Γιάλνα» (1153). Ὅλα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ ὄνομα Ἰωάννινα δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ Ἰωάννης ποὺ πολὺ ὑποστηρίζεται.

2. Παραθέτουμε τὸ παλιὸ — ἐπὶ τουρκοκρατίας — ὄνομα καὶ στὴν παρένθεσιν τὴ μετονομασίαν τοῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν.

(Χρυσανγή), τὰ ὁποῖα ὄλα ἀνήκουν, ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ μετὰ, στὴν ἐπαρχία Βοΐου, στὸ πιδ ὄρεινὸ δυτικὸ τμήμα της, δηλαδὴ στὸν νομὸ Κοζάνης.

Στὸν καζά Γρεβενῶν ὑπάγονταν ἀκόμα καὶ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης: Ντισκάτα (Δεσκάτη), Πιτσούγγια (Δασοχώρι), Παρασκευὴ (Παρασκευή), Τσούκα (Γήλοφος), Σέλισμα (Διασελάκι), ἹΑγιος Γεώργιος (ἹΑγιος Γεώργιος), Ξεροκρανιά (Κρανιά), Λουτρὸς (Λουτρὸς) καὶ Μπιστερτσιά (ἹΑκρη), πού καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση παρέμειναν στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

Κατὰ τὴν Κατοχὴ ὅμως, 1941-1944, ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Δεσκάτης ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν καὶ προσαρτήθηκε στὴν ἐπαρχία Ἑλασσόνος, τοῦ νομοῦ Λαρίσης. Στὰ 1964, πάλι, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νομοῦ Γρεβενῶν, ἡ Δεσκάτη μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χωριά της (Παρασκευή, Γήλοφος, ἹΑγ. Γεώργιος καὶ Δασοχώρι) ἀποσπᾶσθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἑλασσόνος καὶ ἐπανήλθαν στὸν νομὸ Γρεβενῶν. Τὰ ὑπόλοιπα χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης, Κρανιά, Λουτρὸς καὶ ἹΑκρη, παρέμειναν στὸν νομὸ Λαρίσης.

4. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἴσως γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ ἀπότομα ἡ δικαστικὴ περιοχὴ τοῦ Τούρκου ἱεροδικαστῆ (κατῆ) Γρεβενῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε πλήρη δικαστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὸν πατισάχ, καὶ τὸ καινούριο κράτος ἐμπλακεῖ σὲ διαχωρισμοὺς ἀρχαίων, πού ὄλα ἦσαν γραμμένα στὰ τουρκικὰ (στὶς διαλέκτους Ρικᾶ καὶ Ντουβανῆ)—καὶ εἰδικότερα τὰ «ταπιὰ», πού ἀποτελοῦσαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τῆς ἀκίνητης περιουσίας ὄλων τῶν ὑπηκόων τοῦ σουλτάνου—καὶ πού ἡ μετάφρασή τους καὶ ὁ διαχωρισμὸς τους καὶ δύσκολος ἦταν καὶ πολὺ χρόνον ἀπαιτοῦσε, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις μὲ μεγάλη ἐπιτυχία ἱδρυσε πρωτοδικεῖο στὰ Γρεβενὰ μὲ δικαιοδοσία σ' ὀλόκληρην τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας καζά Γρεβενῶν. Τὸ πρωτοδικεῖο ἐνισχύθηκε μὲ μεταφραστικὸ γραφεῖο καὶ «ἐρμηνέα», καὶ εἶχε εἰρηνοδικεῖα τότε στὰ Γρεβενὰ, στὴ Δεσκάτη, στὸν Πεντάλοφο καὶ στὴν Κρανιά (Τούρια-Κρανιά).

Αὐτὰ τὰ εἰρηνοδικεῖα ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα ἔχουν ὑποστει πολλές μεταβολές, πού ἐμεῖς ὅμως δὲν θὰ παρακολουθήσουμε.

Ἑπίσης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τὴ μετονόμασε σὲ ὑποδιοίκηση Γρεβενῶν, ὑπὸ τὸν νομάρχην Κοζάνης καὶ στὴν πόλιν τῶν Γρεβενῶν ἐγκαταστάθηκε ὑποδιοικητὴς μὲ ἰδιαίτερες ἀποκεντρωτικὲς διοικητικὲς δικαιοδοσίες.

Μετὰ τὸν Πρῶτον Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ ὑποδιοίκηση καὶ ὁ ὑποδιοικητὴς ἄλλαξαν ὀνόματα καὶ ἔγιναν ἐπαρχία καὶ ἐπαρχος Γρεβενῶν, μὲ τὶς ἴδιες δικαιοδοσίες καὶ ἀρμοδιότητες μέχρι τὸ 1964, ὅταν ἡ ἐπαρχία

Γρεβενῶν ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸν νομὸ Κοζάνης γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁ νομὸς Γρεβενῶν.

Κλείνοντας αὐτὸ τὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ προσθέσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γενικὴ διάκριση τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν σὲ χωριστοὺς τόπους, ὅπως συνήθιζε νὰ τὴ διαχωρίζει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ πολὺς κόσμος, στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν.

Ἀνατολικά, ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα ποταμὸ μέχρι τὸ βουνὸ Μπούρινος καὶ τὸ Μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας, ἦταν ἡ περιοχὴ τῶν Βεντζίων καὶ τὰ ἐκεῖ χωριὰ ὁ πολὺς κόσμος τὰ ἀποκαλοῦσε «χωριὰ τῶν Βεντζίων». Οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι κυρίως γεωργοὶ μὲ πολὺ μικρὴ οἰκόσιν τη κτηνοτροφία.

Νότια ἀπὸ τὸν Βενέτικο ἢ τὸν Πολυτσάρη—γιατὶ εἶχε καὶ ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα ὁ Βενέτικος, εἰδικὰ στὸ τμήμα ποῦ βρισκόταν κοντὰ στὰ Γρεβενά—μέχρι τὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴ Θεσσαλία, ἐκτείνονταν τὰ Χάσια, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ μέγας χεῖμαρρος τῆς Σιούτσας, παραπόταμος τοῦ Ἀλιάκμονα. Καὶ ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι γεωργοὶ μὲ ὀλίγη οἰκόσιτη κτηνοτροφία.

Δυτικά, στὴν κοιλάδα τοῦ δυτικοῦ κλάδου τοῦ Βενέτικου, βρίσκονταν τὰ «Κοπατσαροχώρια», μέχρι τοὺς πρόποδες τῶν ἀντηρίδων τῆς Πίνδου. Τὸ ὄνομα τὸ πῆραν ἀπὸ τὰ «κοπάτια», ποῦ εἶναι τὸ τοπικὸ ὄνομα τῆς «θαμνῶδους δρυὸς», καὶ ποῦ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη βλάστηση τῆς περιοχῆς. Ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἔχουν ρίξει τὸ βάρος περισσότερο στὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο στὴ γεωργία, ἡ ὁποία δὲν ἀποδίδει σ' αὐτὰ τὰ ἐδάφη καὶ σ' αὐτὰ τὰ ὑψόμετρα. Καὶ πάρα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κατοίκους εἶναι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, ποῦ τὸν χειμῶνα παραχειμάζουν κυρίως στοὺς κάμπους τῆς Ἐλασσόνας καὶ τῆς Λάρισας.

Ἀκόμη δυτικότερα, στὶς κορυφὰς σχεδὸν τῆς Πίνδου—Μαυροβούνι, Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Γουμάρα καὶ Σμόλικας—στὶς ἐκεῖ ἀλπικὲς βοσκὲς βρίσκονται, κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρᾶ, τὰ «Βλαχοχώρια», Καλλιθέα, Κρανιά, Περιβόλι, Ἀβδέλλα, Σμίξη καὶ Σαμαρίνα. Οἱ κάτοικοι στὰ δυὸ πρῶτα ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ δάση καὶ τὴν κτηνοτροφία, μὲ πολὺ λίγη γεωργία. Στὰ ὑπόλοιπα ὅμως χωριὰ οἱ κάτοικοι ἀποζοῦν βασικὰ ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο ἀπὸ τὰ δάση. Ἐδῶ ἡ κτηνοτροφία εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν μετακινουμένη καὶ τὸν χειμῶνα παραχειμάζει στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας.

Τὰ χωριὰ ποῦ βρίσκονται στὸ βορειοδυτικότερο τμήμα τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ πολὺ περισσότερο ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς Πενταλόφου ὀνομάζονται «Μαστοροχώρια» καὶ «Καστανοχώρια», γιατί καὶ μαστόροι εἶναι οἱ κάτοικοι καὶ πολλὰς καστανιὰς κρατᾷ ἐκεῖ ὁ τόπος.

Τέλος, καὶ ἡ περιοχὴ Δεσκάτης εἶναι ἓνα τμήμα τῶν Χασίων, ἐδαφο-

λογικά δμως ἀνήκει στη Θεσσαλία, ἀφοῦ τὰ νερά της χύνονται στὸν ποταμὸ Βούλγαρη, ποὺ εἶναι παραπόταμος τοῦ Σαρανταπόρου, τοῦ Ponte Quaranta fl. τῶν χαρτῶν, ποὺ ἀναφέραμε, ποὺ κι αὐτὸς χύνεται στὸν Πηνειό, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑδάτινη λεκάνη ἀνήκει ὁλόκληρη στη Θεσσαλία.

Β'. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ (ΝΟΜΟΥ) ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Ι. Οἱ χάρτες καὶ οἱ περιηγητὲς

Μὲ ἐπιμονὴ ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ., σημειώνουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς περιοχῆς μας καὶ πάνω σὲ παραπόταμο τοῦ Ἀλιάκμονα (ποὺ σὲ μερικοὺς, φαίνεται κατὰ λάθος, φέρει τὸ ὄνομα Venetico fl., ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν Γρεβενιώτικο ποταμὸ) τὴν πόλη S. Ziorzi ἢ S. Giorgio—ἀνάλογα μὲ τὴ γλῶσσα ποὺ ἔχει γραφεῖ ὁ χάρτης—στη θέση, ὅπου βρίσκονται σήμερα τὰ Γρεβενά. Τότε καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. μητροπολιτικὸς ναὸς ἦταν ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βαρόσι, ὅπου ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως καὶ τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο.

Ἡ ὀνομασία *Γρεβενά* ἢ *Γρεβενό* δὲν ἀναγράφεται σὲ κανένα χάρτη, παρ' ὅτι ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλα ἐγγραφα, ποὺ θὰ τὰ ἀναφέρουμε πιὸ κάτω, ἡ πόλη ἔφερε αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Ι' αἰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀνομασίες τῶν ἄλλων πόλεων, Σιάτιστα, Κοζάνη κ.ἄ. δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες. Διαγνώσαμε ὅτι οἱ γεωγράφοι συντάκτες αὐτῶν τῶν χαρτῶν, τουλάχιστον γιὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀναφέρονται, ἀπέφευγαν νὰ παραθέτουν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες τοποθεσιῶν καὶ τὰ ὀνόματα οἰκισμῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Προτιμοῦσαν περισσότερο γιὰ τὶς περιοχὲς καὶ τοποθεσίες τὰ ὀνόματα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (Tympheaea, Elimiotis κ.λ.) καὶ γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς οἰκισμοὺς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ποὺ ὡς πολιοῦχος λατρεῦσταν στὸν οἰκισμό. Μονάχα στὴν ἀνάγκη χρησιμοποιοῦσαν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες. Ἡ συνήθεια μάλιστα αὐτὴ δυσκολεύει πολὺ τὸν ἀναγνώστη τῶν χαρτῶν στὸ νὰ ξεχωρίζει τὰ χωριά ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου ἁγίου. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. σταμάτησε αὐτὴ ἡ συνήθεια, ὅταν ἄρχισε πιά τὴ χαρτογραφία νὰ τὴ χαρακτηρίζει ἡ μαθηματικὴ ὀκρίβεια καὶ ἡ πλήρης ἱστορικὴ ἐνημερότης.

Στοὺς χάρτες ἀναφέρεται σὰν οἰκισμὸς τὸ Cotzapazar (στὰ τουρκικὰ τὸ Μεγάλο παζάρι), ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριὸ Κέντρον καὶ ὅπου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τὸ 1925 γινόταν, κάθε φθινόπωρο, μία ἐμποροπανήγυρη, ποὺ διακοῦσε δεκαπέντε μέρες, ὅπως θ' ἀναφέρουμε πιὸ κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Σὲ ὅλους τοὺς χάρτες ἀναφέρεται τὸ χωριὸ Laflerocheri ἢ Lefterocheri, ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ Ἐλευθεροχώρι. Ὑποστηρίζεται ἀπὸ με-

ρικούς διὰ τὸ Ἐλευθεροχώρι εἶναι στὴ θέσῃ τοῦ κάστρου Βουχάλιστας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος¹. Στὴ θέσῃ τοῦ Ἐλευθερογαυρίου δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ὁπὸ τὰ κάστρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γιατί βρίσκεται ἐπάνω στὴν κεντρικὴ ὁδου, ἀπὸ τῇ Θεσσαλίᾳ πρὸς τὰ Γρεβενά, καὶ ἐπάνω στὸ πῶ εὐνοϊκὸ σημεῖο γιὰ τὴ γεφύρωσιν τοῦ Βενέτικου, ὅπου καὶ σήμερα ἡ γέφυρα τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου Καλαμπάκας-Γρεβενῶν.

Νοτιότερα ἀπὸ τὸ *Lefterocheri* σημειώνεται τὸ χωριὸν *Casi* (Χάσι), στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν Χασίων. Τὸ χωριὸν αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸν Παλιουριά (Ζυμιάτσι), δίπλα ἀπὸ τὸν αὐχέναν Σκάλα, ἀπὸ ὅπου περνάει ὁ δρόμος Γρεβενῶν-Δεσκάτης. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἔχνη παλαιοῦ οἰκισμοῦ. Ὅπως δὲποτε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα, Χάσι, ποὺ εἶναι ὄνομα τουρκικόν, ὀνομάσθησαν Χάσια καὶ τὰ βουνά, ποὺ χωρίζουν τὴ Μακεδονίαν ἀπὸ τὴ Θεσσαλίαν.

Σὲ ὅλους τοὺς χάρτες σημειώνεται τὸ χωριὸν Περιβόλι σὰν *Voli* καὶ σὲ μερικοὺς σημειώνεται ἐκεῖ κοντὰ καὶ τὸ *S. Nicolo*. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἀναποκρίνεται στὸ παλιὸ χωριὸν Βυθουλκέοι², ποὺ εἶχε ἑνοριακὸ ναὸ τὸ σημερινὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου, ποὺ κτίσθηκε—ὅπως λέγει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του—στὰ 1601. Στὸ Περιβόλι ἀναφέρεται καὶ ὁ *Leake*³ χαρακτηρίζοντας αὐτὸ σὰν τὸν μεγαλύτερον οἰκισμὸν τῆς περιοχῆς, ἔνθ' ὁ *Pouqueville*⁴, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸ χωριὸν στὶς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰ., κάμνει μὴ ὥραϊα περιγραφή γι' αὐτό.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ Περιβόλι, σὲ μερικοὺς χάρτες, σημειώνεται ἡ *Santa Maria di Praetoria*, ποὺ πιθανότατα εἶναι ἡ σημερινὴ Σαμαρίνα. Ἡ ὀνομασία αὕτῃ ἀποκρούει αὐτὸ ποὺ πρεσβεύουν μερικοὶ ὡς τὴν ἡμέρην Σαμαρίνα προέρχεται ἀπὸ τὸ *Santa Marina*. Μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας αὐτῆς ὅμως δὲν ὤνῃρξε ποτὲ καμιά ἐκκλησία στὴν περιοχὴ τῆς Σαμαρίνας. Ἀντίθετα, ὁ κεντρικὸς ἑνοριακὸς ναὸς τῆς Σαμαρίνας εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (*Santa Maria*). Ἡ πρόσθετη προσωνυμία *di Praetoria* μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευθῶμε μήπως τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀνεγερθεῖ ὁ σημερινὸς ἑνοριακὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου—γιατὶ παλαιότερα ἑνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ ἦταν ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ὅπου καὶ τὸ σημερινὸ μοναστήρι—εὐλαβικά χέρια τὴ μετέφεραν ἀπὸ τὸ χωριὸν Πραιτώρι τοῦ Τυρνάβου τῆς

1. Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ θεμάτων*. Βλ. A. Rambaut, *L'Empire Grec au dixième siècle*, Paris 1870, B, i, σ. 32.

2. Βλ. πῶ κάτω τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

3. William Martin Leake, *ἔ.ἀ.*, C, σ. 147.

4. François Pouqueville, *ἔ.ἀ.*, B, σ. 445.

Θεσσαλίας, όπου παραχειμάζουν πολλοί κάτοικοι της Σαμαρίνας. 'Ο Leake αναφέρει μονάχα τὸ χωριὸ Κηπουριὸ καὶ γιὰ τὴ Σαμαρίνα λέγει: «Monte Smolico or Zmolska above the Vlachiste town of Samarina». 'Ο Pouqueville, ἐνῶ ἀναφέρει πολλὰ ἄλλα χωριά (Τριβένι, Δόβρανη, Μανρονόρος, Μαυραναῖοι, Τίστα, Βοδεντσικό καὶ 'Αρκουδιά), δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ Σαμαρίνα.

2. *'Ο κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692), ἡ κατάσταση εἰσφορῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν (1858) καὶ ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1981.*

'Ο κώδικας τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς τοῦ ὁσίου Νικάνορος τῆς Ζάβορδας, στὸ ἔτος 1692, ἀναγράφει ἓναν κατάλογο τῶν χριστιανικῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἢ τῆς «'Επαρχίας τοῦ Γρεβενοῦ», ὅπως τὴν ἀναφέρει.

Παραθέτουμε στὴν ἀριστερὴ στήλῃ τοῦ πῶς κάτω πίνακα αὐτὸν τὸν κώδικα σὲ αὐστηρὸ ἀντίγραφο καὶ μὲ τὴν ὀρθογραφία του.

Κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ, ποῦ ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὸν Καλινδέρη¹, τὰ «βαφτιστικά», δηλαδὴ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποῦ δηλώθηκαν στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ μοναστήρι. Δίπλα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ, μετὰ ἀπὸ κάθετη γραμμὴ (ποῦ τὴν προσθέσαμε ἐμεῖς), ἀναγράφεται ἓνας ἄλλος ἀριθμὸς, μὲ ἄλλο χέρι καὶ μὲ ἄλλου χρώματος μελάνη, ποῦ πιθανῶς σημαίνει τὰ «βαφτιστικά» τῶν κατοίκων ποῦ δηλώθηκαν στὸ μοναστήρι, ἢ κάπου ἄλλοῦ σὲ μεταγενέστερη, ἄγνωστο πότε, ἡμερομηνία. Ὅπως δὴ ποτε ἡ ἡμερομηνία 1692 ἀναφέρεται στοὺς πρώτους ἀριθμούς, τὰ πρῶτα «βαφτιστικά». Δὲν ὑπογράφεται ἀπὸ κανέναν.

Στὴ μεσαία στήλῃ τοῦ ἴδιου πίνακά μας παραθέτουμε μιὰ κατάσταση «ἐπιχ. 42.000 γροσίων τῶν χωριῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν»². 'Η κατάσταση ποῦ ἀναγράφει μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὰ χωριά τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν ἔχει ἡμερομηνία: «'Εν Γρεβενοῖς τῇ 22 'Ιουλίου 1858», μὲ ὑπογραφὴ: «'Ο Γρεβενῶν 'Αγάπιος». Φαίνεται θεωρημένη καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, γιατί ἔχει τὴν ἐνδειξη: «14 Μαΐου 1888, Φαναρίφ Κωνσταντινουπόλεως».

Δίπλα ἀπὸ κάθε χωριὸ ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ποῦ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ εἰσφέρουν γιὰ «ἐπιχ.» ἀπὸ «γρ. 11 π. 16 δι' ἐκάστην οἰκογένειαν» (11 γρόσια καὶ 16 παράδες, ὅπως ἀναγράφει ἡ κατάσταση στὸ τέλος).

Δὲν παραθέτουμε τὰ χωριά μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ τους σειρὰ ὅπως εἶναι

1. Μιχαήλ 'Αθ. Καλινδέρη, Σημειώματα ἱστορικὰ (ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας), Πτολεμαῖς 1939.

2. 'Η συγκεκομμένη λέξη «ἐπιχ.» σημαίνει πιθανότατα ἐπιχορήγηση.

στην κατάσταση τῆς Μητρόπολης, ἀλλὰ τὰ παρατάσσουμε δίπλα ἀπὸ τὰ ἴδια χωριά τοῦ κώδικα τῆς Ζάβορδας, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ ἄμεση σύγκριση.

Στὴν τρίτη στήλῃ τοῦ πίνακά μας ἀναγράφονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινή ὀνομασία καὶ ὑπαγωγή τῶν χωριῶν, τόσο τῇ διοικητικῇ, ὅσο καὶ τὴν ἐκκλησιαστικῇ.

Δίπλα ἀπὸ κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀναγράφουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1981.

Σὲ ὅσα χωριά δὲν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἔνδειξη, σημαίνει ὅτι αὐτὰ ὑπάγονται διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία (νομὸ) Γρεβενῶν καὶ ἐκκλησιαστικὰ στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

<i>Ἑπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστasis 1858</i>	<i>Ἀπογραφὴ 1981</i>
Σαρακίνα 129 / 269	Σαρακίνα 42	Σαρακίνα 450
Χολένιστα 143 / 322	Χολένιστα 27	Δίπορον 185
Ζάβορδα χωρίον 27 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 1.500 μ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, σὲ μιὰ ὁμαλὴ τοποθεσία, ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἓνα μετόχι μὲ εἰκονοστάσι.
Τορνίκι μικρὸ 34 / 45	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια τοῦ βρίσκονται ΒΔ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παναγιά, ὅπου ἡ τοποθεσία Παλιοτούρνικο.
Τορνίκι τρανῶ 78 / 133	Τουρνίκι 21	Παναγιά 130
Γουρνάκι 53 / 124	Γουρνάκι 14	Νεοχώρι 151
Μελενισκὸ 100 / 91	Μελεντζκὸν 8	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια τοῦ βρίσκονται 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Παναγιά.
Παλαιοχώρι 102 / 137	Παλαιοχώρι 17	Παλαιοχώρι (Βεντζίων) 445
Τυφλοεῖλι 53 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Δὲν βρέθηκαν ἐρείπια. Πρέπει ὅμως νὰ βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Παλαιοχώρι Βεντζίων.
Τόριστα 63 / 45	Τόριστα 16	Ποντινὴ 366
Πυλωρὴ 41 / 186	Πυλωροὶ 18	Πυλωροὶ 166

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ
Κοντιβῶ 73 / 1

Κατάστασις 1858
Δὲν ἀναφέρεται.

Ἀπογραφὴ 1981

Δὲν ὑφίσταται σήμερα.
Τὰ ἐρεῖπιά του βρίσκονται
11 χλμ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ
Ζάβορδας, ὅπου τὸ σημε-
ρινὸ χωριὸ Σκούμτσια.

Σφήλτζι 25 / 243

Σφίλτσι 23

Χρῶμιον 239.
Σήμερα ὑπάγεται διοικητι-
κῶς στὴν ἐπαρχία Κοζάνης
καὶ ἐκκλησιαστικῶς στὴ
Μητρόπολη Γρεβενῶν.

Βάρεσια 43 / 185

Βέρεσα 17

Βάρης 68

Κολοκυθάκι 28 / 54

Κολοκυθάκι 14

Εἶναι ἀκατοίκητο. Ἐγκα-
ταλείφθηκε στὰ τελευταῖα
χρόνια. Βρσκόταν 5 χλμ. Β
ἀπὸ τὴν Κνίδη.

Ἐξαρχον 121 / 95

Ἐξαρχον 23

Ἐξαρχος 115

Παλαιόκαστρο 45 / 12

Παλαιόκαστρον 65

Παλαιόκαστρο 426
Σήμερα ὑπάγεται διοικητι-
κῶς στὴν ἐπαρχία Βοΐου,
νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη-
σιαστικῶς στὴ Μητρόπολη
Γρεβενῶν.

Βαήπεση 44 / 51

Βαῖπισι 24

Δαφνερὸ 141
Σήμερα ὑπάγεται διοικητι-
κῶς στὴν ἐπαρχία Βοΐου,
νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη-
σιαστικῶς στὴ Μητρόπο-
λη Γρεβενῶν.

Πέτροβο 51 / 1

Δὲν ἀναφέρεται.

Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρι-
σκόταν ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ
τὸ σημερινὸ ὕψωμα «Πέ-
τροβον», 5 χλμ. ΒΔ τοῦ
Παλαιοκάστρου, ἀπέναντι
ἀπὸ τὴν τοποθεσία «Μπά-
ρα», στὸ Μπογάζι τῆς Σια-
τίστης.

Λούπεση 3 / 28

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἀγνωστο σήμερα.

Γουτσίσινο 6 / 22

Λουτζίσινο 6

Λαγκαδάκια. Σήμερα ἀκα-
τοίκητο. Ἐγκαταλείφθηκε
στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρι-
σκόταν 6 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴν
Κνίδη.

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	Ἀπογραφὴ 1981
Κοστόμη 55 / 71	Γκοστόμι 17	Πόρος 138
Πισκὸ 16 / 11	Πισκὸν 16	Πιστικὸ 126
Κοπρίβα 68 / 182	Κοπρίβα 30	Κνίδη 389
Λευτοκαρυὰ 12 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Ἀγγαλέη 27 / 68	Ἀγγαλαῖοι 17	Ἀγαλαῖοι 123
Βοῦρμποβο 35 / 66	Βοῦρμποβον 21	Ἰτέα 240
Βέντζη 56 / 9	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφαλῶς οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐξι- σλαμισθεῖ.	Κέντρον 136
Τρανοβέτζι 24 / 9	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀγνωστο σήμερα.
Νεσινικό 19 / 4	Νισινικό 8	Νησι 130
Ράτζη 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κά- τοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.	Ἀγάπη 103
Βλαχοχωρὶ 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται. Ἀναφέρονται μονάχα «Μο- ναστήρια Βλαχοχωρίων».	Ἀγνωστο σήμερα.
Τόβριανη 129 / 17	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀγνωστο σήμερα.
Καλόχι 31 / 50	Καλόχι 18	Καλόχι 159
Ζηγόστι 7 / 32	Ζυγόστι 20	Μεσόλακκος 116
Μάνου 6 / 48	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀγνωστο σήμερα.
Καλαμίτζι 11 / 29	Καλαμίτζι 14	Καλαμίτσι 91
Αὐλαῖς 11 / 69	Δὲν ἀναφέρεται.	Τὸ ἐξετάζουμε πιὸ κάτω.
Λευτεροχωρὶ 10 / 4	Ἐλευθεροχωρὶ 10	Ἐλευθεροχωρὶ 104
Συνίχοβο 6 / 4	Σινίχοβον 25	Δεσπότης 99
Κηπουριὸν 8 / 8	Κηπουργιὸ 90	Κηπουριὸ 600
Πηγαδίτζα 4 / —	Πηγαδίτσα 12	Πηγαδίτσα 191
Μοναχίτη 12 / —	Μοναχίτι 45	Μοναχήτι 250
Κερακαλή 15 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξιsla- μίσθηκαν.	Κυρακαλή 145
Μαυρονόρος 29 / 4	Μαυρονόρος 24	Μαυρονόρος 136
Πρασιάνου 16 / —	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξιsla- μίσθηκαν.	Ἀνάβρυτα 55
Παλαιοχωρὶ: Πρατινῶ 13 / 62	Παλαιοχωρὶ 10	Σταυρὸς 104
Μάνεση 11 / 13	Μάνεσι 8	Ἀνθρακιά 194

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Ραπάρι 7 / —

Ζαπαντέη 1 / 2

Σπήλαιον 35 / 4

Κριτάδες 1 / 3

Δέλβινο 4 / 2

Κρανιά 35 / 23

Τούση 1 / —

Ζιάνη 13 / —

Τεμενίτζα 42 / 44

Ἀράπη — / 51

Λαβανίτσα 28 / —

Σίντζα — / 1

Τόβρανη 37 / 2

Σουλέη 1 / —

Φιλή 21 / 23

Κονισκό 21 / 31

Πεκρεβενίτζα 7 / 11

Βήτζη — / 11

Κατάστας 1858

Δὲν ἀναφέρεται.

Ζαπανταῖοι 22

Σπήλαιον 51

Γριτάδες 46

Δέλβινον 12

Κρανιά 185

Τούζι 6

Δὲν ἀναφέρεται.

Δημηνίτσα 52

Ἀράπι 24

Λαμπανίτσα 16

Δὲν ἀναφέρεται.

Δόβρανη 27

Δὲν ἀναφέρεται.

Φυλή 14

Κονικιότι 30

Πικριβινίτσα 57

Βίτσι 19

Ἀπογραφή 1981

Τὸ ἔλεγαν καὶ Ἀρμπάρι.
Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ Μελίτσι.

Λαγκαδιά. Σήμερα ἀκατοίκητο. Ἐγκαταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸ Κηπουριό.

Σπήλαιον 531

Αἰμιλιανὸς 121

Πρόσβορο 169

Κρανιά 489. Γιά νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλα χωριά μετὸ ἴδιο ὄνομα, λέγεται καὶ Τούρια-Κρανιά.

Ἀλατόπετρα 112

Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Ν ἀπὸ τὸ Σπήλαιον, στὴν πλαγιά τῆς Μεγάλης Ράχης.

Καρπερό 787

Δήμητρα 506

Μικρολίβαδο 113

Ἀγνωστο σήμερα. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Σίνιτσα (σήμερα Τριφύλλι), γιὰτὶ αὐτὸ μέχρι τὸ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν.

Ἑλατος 273

Τὰ Καλύβια τῶν Σουλαίων. Ἐρημα σήμερα. Βρίσκονταν 4 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Σπήλαιον.

Φελλίον 353

Ἐλεύθερο 304

Ἀμυγδαλιές 685

Λόχη 158

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Λαύδα 13 / 1	Λάβδα 27	Λάβδα 153
Τσοῦρφλη 12 / 14	Τσοῦρχλι 55	Ἅγιος Γεώργιος 814
Ντοβρούνιστα — / 4	Δοβρούνιστα 30	Κληματαῖκι 242
Κοπλαράκι 7 / 13	Γκοπλαράκι 15	Μικρό. Ἐρημο σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Β τοῦ Καρπεροῦ, ὅπου καὶ συ- μπύχθηκαν οἱ κάτοικοι στὰ τελευταῖα χρόνια.
Συνί 2 / —	Δέν ἀναφέρεται	Ἀγνώστο σήμερα.
Κοπλάρι τρανώ 9 / 3	Δέν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφα- λῶς οἱ κάτοικοι ἐξιςλαμί- σθηκαν.	Μυρσίνη 288
Συρήνη 26 / 74	Σειρίνι Μέγα 32	Μεγάλο Σειρίνι 515
Σμίξη 6 / 5	Σμίξι 38	Σμίξη 208
Νιτροῦζι 38 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ χωριὸ Μέγαρο.
Μεσολοῦρι 5 / 2	Μεσολοῦρι 33	Μεσολοῦρι 30
Σαμαρίνα 29 / 12	Σαμαρίνα 600	Σαμαρίνα 605
Αὐδέλλα 31 / 4	Ἀβδέλλα 190	Ἀβδέλλα 360
Περιβόλι 39 / 5	Περιβόλι 300	Περιβόλι 165
Τίστα — / 2	Τίστα 12	Ζιάκας 424
Φιλιπῆ 6 / —	Φιλιππαῖοι 26	Φιλιππαῖοι 235
Ἀσπροκάμπος 21 / 11	Ἀσπρόκαμπος 17	Ἀσπρόκαμπος 149
Τραβιάνη 55 / 26	Τρεβένι 30	Σύδενδρο 355
Λεπενίτζα 131 / —	Λιπινίτσα 6	Περιβολάκι 46
Κοσμάτει 14 / 5	Κοσμάτι 42	Κοσμάτι 323
Μαυρανέοι 39 / 1	Μαυραναῖοι 25	Μαυραναῖοι 265
Πούρα 14 / 1	Πούρα 15	Δοξαράς 215
Πηθιλική — / 12	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Ἀ- ναφέρεται στοὺς χάρτες σὰν S. Nicolo. Βρισκόταν 5 χλμ. Α ἀπὸ τὸ Περιβόλι, ὅπου σήμερα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγ. Νικολάου.
Φονιάδες 4 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑπάρχει σήμερα. Βρί- σκονταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὰ Ἀνάβρυτα.

Ἑπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Ἅγιος Δημήτριος 2 / —

Ραχιώτες 8 / 1

Τσερκοβίτζα 5 / —

Καλαπόδι 21 / 6

Καλαποδάκι 15 / 1

Κοσκὸ 43 / 45

Κτιστῶ — / 5

Μηλιά 8 / —

Σούμπινον 10 / 10

Σηπάτα 7 / 6

Πινιάρι 10 / 4

Πονομίδι 7 / —

Κριτάδες 4 / 1

Κατάστασις 1858

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται.

Κοσκόν 34

Χριστὸς 14

Μηλιά 25

Σούμπινον 28

Σπάτα 31

Πινιάρι 12

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται.

Ἀπογραφή 1981

Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Μοναχήτι, ὅπου τὸ ἐξωκλήσι Ἅγιος Δημήτριος.

Ἄγνωστο σήμερα.

Ἄγνωστο σήμερα.

Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν Ἀνθρακιά καὶ πρὸ τοῦ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν.

Δέν ὑφίσταται σήμερα.

Ἦταν συνοικισμὸς τοῦ προηγούμενου.

Ταξιάρχης 456

Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Καρπερό.

Μηλιά 372

Κοκκινιά 298, μὲ τὸν συνοικισμὸ Νέα Τραπεζοῦς 51.

Πολύδενδρον 296

Ἐλάφι. Ἐρημώθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ κάτοικοι συμπτύχθηκαν στὰ γύρω χωριά.

Ἄγνωστο σήμερα.

Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πρὸ πάνω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, τὸ Αἰμιλιανός. Ὑπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά· ἡ ὄχι:

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Τραπεζίτσα — / 2

Κατάστασις 1858

Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τραπεζίτσα, ποὺ ὑπάγεται στὴν ἐπαρχία Βοΐου τοῦ νομοῦ Κοζάνης καὶ στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ μητροπολίτου Νεοφύτου ἀναφέρεται ὅτι στὰ 1797 ἀνῆκε σ' ἐκείνη τὴ Μητρόπολη, ποὺ σημαίνει ὅτι μεταξὺ 1692 καὶ 1797 ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

Ἀπογραφή 1981

Τζήτοβο 8 / 1

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πιὸ κάτω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Σίτοβο, τὸ σημερινὸ Σιταρᾶς. Ὑπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Τοβράτοβο 1 / —

Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοι τοῦ στὸ μεταξὺ ἐξισλαμίσθηκαν.

Βατόλακκος 361

Λιμπίνοβο 1 / 1

Λιμπίνοβον 31

Διάκος. Ἐρημο σήμερα. Στὰ τελευταῖα χρόνια οἱ κάτοικοι τοῦ, μαζὶ μὲ ἄλλους τῶν γύρω χωριῶν, συγκεντρώθηκαν καὶ δημιούργησαν τὸ καινούριο χωριὸ Ἅγιοι Θεόδωροι, ὅπως ἀναφέρουμε πιὸ κάτω.

Ραδοσίνιστα 31 / 2

Ραδοσίνιστα 49

Μέγαρον 622

Σαργκανέη 1 / 6

Σαργκαναῖοι 22

Πανόραμα 116

Βοδεντσικὸ 6 / 12

Βοδεντσικόν 42

Πολυνέρι 221

Στεζάχι 2 / 1

Στεζάχι 48

Ἀηδόνια 222

Βελιά 3 / —

Βιλιὰ 24

Ὅροπέδιο 293

Βραβόνιστα 38 / —

Βραβόνιστα 24

Καληράχη 269

Λειψοκοκί 16 / —

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα.

Ραντοβίτσι 16 / 10

Ραδοβίτςι 29

Ροδιά 383

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Ραχοβίτσα 1 / —

Νικούλα 2 / —

Λήψη 1 / 1

Ζάλοβο 1 / 1

Παληοκόπρια — / 4

Βρότριζα — / 1

Ἀρκουδιά — / 9

Σίτοβο — / 1

Κρύφτσι — / 1

Παλαιοτουρκοχωρι 1 / 2

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Κατάστασις 1858

Ριάχοβον 5

Δέν ἀναφέρεται.

Λίψι 24

Ζάλοβον 75

Παλαιοκόπρια 12

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται

Σίτοβον 41

Δέν ἀναφέρεται, γιατί οἱ
κάτοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.

Παλαιοτούρκο 12

Βαντζικό 78

Βιβίστι 9

Γκρέους 13

Κριθαράκια 9

Πλέσια 14

Πολυτσάρι 4

Σαντοβίτσα 8

Τσοῦργιακας 4

Σιρίνι Μικρό 23

Ἀπογραφή 1981

Παρόριο 34

Ἄγνωστο σήμερα.

Λεῖψι 86

Τρίκωμον 202

Δασάκι 35.

Ἄγνωστο σήμερα.

Δέν ὑφίσταται σήμερα.

Βρισκόταν 2 χλμ. ΝΑ ἀπὸ
τὸν Βατόλακκο. Ὁ Rouque-
ville ποὺ πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ
στὰ 1806 ἀναφέρει ὅτι τὸ
χωριὸ ὑφίστατο.

Σιταρᾶς 101

Κιβωτὸς 577

Δέν ὑφίσταται σήμερα. Πι-
θανότατα βρισκόταν 4 χλμ.
ΒΔ ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ζά-
βορδας, ὅπου ἡ τοποθεσία
σήμερα Παλιότούρκο.

Κυδωνιές 258

Ἐκκλησιὰ 75

Ἀνοιξιά 194

Κριθαράκια 19

Μελίσσι. Ἐρημο τώρα.
Οἱ κάτοικοί του στὰ τε-
λευταῖα χρόνια, μαζὶ μὲ
ἄλλους ἄλλων χωριῶν,
συγκρότησαν τὸ καινού-
ριο χωριὸ Ἁγιοι Θεόδω-
ροι (βλέπε πιδὶ κάτω).

Βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ
ὄχθῃ τοῦ Βενέτικου, 6 χλμ.
Ν ἀπὸ τὰ Γρεβενά.

Μικροκλεισούρα 63

Ἀετιά 82

Μικρὸ Σειρήνι, 141

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφὴ 1981</i>
Δὲν ἀναφέρεται	Πούρινος 15	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξαρχος.
Δὲν ἀναφέρεται	Γρεβενά 92	Γρεβενά 7.133 Πιὸ κάτω ἐκθέτουμε τίς λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν πόλη.

Τελειώνοντας βλέπουμε ὅτι ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692) ἀναγράφει 124 χωριά γιὰ τὴν «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», ἡ κατάστασις τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν (1858) 95 χωριά γιὰ τὴν περιφέρεια τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν καὶ ἡ σημερινὴ κατάστασις παρουσιάζει 111 οἰκισμοὺς γιὰ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν.

Στὴν κατάστασις τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν ἀναγράφεται καὶ μιὰ ἐνδειξη: «Μοναστήρια 78», ὅπου, ὅπως φαίνεται, ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὰ «νοφουσία», δηλαδὴ τίς φορολογικὲς μονάδες (στὰ χωριά σημαίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκογενειῶν), οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν πληρώνουν κατὰ μονάδα ὅσο πληρώνουν καὶ τὰ χωριά. Γιατὶ ἐδῶ τὰ μοναστήρια στὸ σύνολό τους πληρώνουν 1.030 γρόσια (μοναστήρι Σπηλαίου 270 γρ., Ἁγίας Παρασκευῆς-Σαμαρίνας 120, Ἁγ. Τριάδας-Περιβολίου-Ἀβδέλλας 180, Ἁγίου Νικολάου-Μοναχίου 230 καὶ Ταξιαρχῶν-Κοσκοῦ 230)¹, δηλαδὴ πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα πληρώνουν τὰ χωριά. Πουθενά, οὔτε στὸν κώδικα οὔτε στὴν κατάστασις τῆς Μητροπόλεως ἀναφέρεται ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Νικάνωρος Ζάβορδας. Πιθανότατα, νὰ μὴν πλήρωνε αὐτὴ τὴν «ἐπιχ.», γιατί ἦταν τότε σταυροπηγιακὴ.

Δὲν ἀναφέρονται, οὔτε στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, οὔτε στὴν κατάστασις τῆς Μητροπόλεως τοῦ 1858, τὰ χωριά Τζιράκι² (Ἅγιος Κοσμᾶς, κάτοικοι 153), Μαγέρη (Δασύλλιον, κ. 79), Ντοῦσκο (Δουτσικό, κ. 86), Λούντζι (Καλλονή, κ. 239), Μπίσιοβο (Κυπαρίσσι, κ. 84) καὶ Τριτσικό (Τρίκορφο, κ. 72), γιατί ὑπάγονταν, ὅπως ὑπάγονται καὶ σήμερα, μονάχα ἐκκλησιαστικά, στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Ἔτσι τὰ ἀναφέρει καὶ ὁ κώδικας τῆς Μητροπόλεως Σισανίου τοῦ 1797, μὲ ἰδιόχειρην ἔγγραφὴ τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου. Διοικητικὰ παραμένουν πάντοτε στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

1. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοναστήρια δὲν βρίσκεται σὲ λειτουργία σήμερα.

2. Στὴν παρένθεσις παρατίθεται τὸ χωριὸ ὅπως μετονομάσθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, μὲ τοὺς κατοίκους του τῆς ἀπογραφῆς 1981.

Δὲν ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω ἔγγραφα ποὺ ἀναφέραμε καὶ τὰ χωριά Μπάλτινο (Καλλιθέα, κ. 172), Μπόζοβο (Πριόνια, κ. 150), Κατάκαλη (Κατάκαλη, κ. 270), Ζυμιάτσι (Παλιουριά, κ. 415), Παλαιὰ Κουτσούφλιανη (Πλατάνιστος, κ. 23) καὶ Σίνιτσα (Τριφύλλι, κ. 199), γιὰ αὐτὰ μέχρι τὸ 1881, ποὺ ἀπελευθερώθηκε ἡ Θεσσαλία, ὑπάγονταν στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, τὰ σύνορα καθορίσθηκαν ἔτσι ποὺ τοῦτα τὰ χωριά ἔμειναν σκλαβωμένα στὸ τουρκικὸ ἔδαφος καὶ προσαρτήθηκαν στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὅπου καὶ παραμένουν ἔκτοτε ἐκκλησιαστικὰ καὶ διοικητικὰ στὰ Γρεβενά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Πλατάνιστος, ποὺ διοικητικὰ μονάχα παραμένει στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας.

Ἡ Ντισκάτα (Δεσκάτη, κ. 4.259), τὸ Πιτσούγγια (Δασοχώρι, κ. 273), Παρασκευὴ (Παρασκευή, κ. 157) καὶ Τσούκα (Γήλοφος, κ. 177), δὲν ἀναφέρονται πουθενά, γιὰ ἀνῆκαν πάντοτε στὴ Μητρόπολη Ἑλασσόνας. Διοικητικὰ ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ὑπάγονται στὴν ἐπαρχία (τὸν νομὸ) Γρεβενῶν.

Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν καὶ τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν, πρέπει ν' ἀναφέρουμε ὅτι δὲν ἀναγράφεται πουθενά τὸ χωριὸ Κάστρο (Κάστρο, κ. 84), ποῦ, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση, πρέπει νὰ ὑφίστατο καὶ κατὰ τὸ 1692 καὶ κατὰ τὸ 1858. Τὸ πρᾶγμα μᾶς εἶναι ἀνεξήγητο.

Τέλος, στὴν ἀπογραφή τοῦ 1981 παρουσιάζονται σὰν νέοι οἰκισμοὶ ἡ Νέα Τραπεζοῦς (κ. 51), ποὺ μέχρι τελευταῖα ἦταν συνοικία (ἢ συνοικία τῶν προσφύγων), τῆς Κοκκινιάς· ἡ Σκούμτσια (κ. 23), ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὰ ἐργοτάξια τῶν ἐκεῖ μεταλλείων χρωμίου τοῦ βουνοῦ Φλάμπουρο· καὶ οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι (κ. 773). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ συγκροτήθηκε πάνω στὸν δρόμο Καλαμπάκας-Γρεβενῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Γεωργίτσα, Διάκος, Μελίσσι κ.ἄ.

Πάνω ὅμως σ' αὐτὰ τὰ γραπτὰ τεκμήρια, ποὺ παραθέτουμε καὶ ποὺ ἐξετάζουμε, εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν καὶ ἄλλες παρατηρήσεις, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι πολὺ σημαντικές.

Πρῶτα-πρῶτα, ἂν προσέξουμε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν «βαφτιστικῶν» στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, βλέπουμε μιὰ πολὺ περίεργη κατάσταση. Πέρα, ἀνατολικά ὑπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, στὸ τρίγωνο τῶν Βεντζίων, παρατηροῦμε μεγάλους ἀριθμοὺς «βαφτιστικῶν» σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα ποὺ σημειώνονται στὰ ὑπόλοιπα χωριά, ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τοῦ Ἀλιάκμονα, στὶς κοιλάδες τῶν Βενέτικου, Γρεβενίτικου, Λοξανίτικου, καθὼς καὶ στὰ Χάσια. Τὰ «βαφτιστικὰ» τῶν χωριῶν τῶν Βεντζίων πλησιάζουν πολὺ, καὶ πολλὲς φορὲς ὑπερβαίνουν, τὸν πληθυσμὸ ποὺ ἀναγράφεται στὴν κατάσταση τοῦ 1858 (ἂν ὑπολογίσουμε πέντε ἄτομα σὰν μέσο ὄρο

γιά κάθε οἰκογένεια), καθώς καὶ τὸν σημερινὸ πληθυσμό. Παρατηροῦμε, δηλαδῇ, ὅτι στὰ χωριά, ποὺ βρίσκονταν πλησιέστερα πρὸς τὴ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ποὺ συνέταξε τὸν κώδικα, ἔχει ἀναγραφεῖ πληθυσμός, ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρὸς τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τοῦτο τὸ φαινόμενο δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία οὔτε μποροῦμε νὰ δώσουμε μιὰ λογικὴ ἐξήγηση. Ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ κάνει ὁ καθένας δσες θέλει.

Ἀλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὴ παρατήρηση ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι ἐκεῖνη ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ νὰ βγάλουμε ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐξισλαμισμό τῶν χριστιανῶν στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Προκαταβολικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, ὅπως καὶ στὴν ἐπαρχία Βοΐου, κατοικοῦσαν μονάχα Βαλαάδες, χριστιανοὶ ποὺ ἐξισλαμίσθηκαν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τὴ στιγμή ποὺ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ νομοῦ Κοζάνης κατοικοῦσαν Κονιάροι (στὰ Καραγιάννια καὶ στὰ Καϊλάρια). Οἱ Βαλαάδες μέχρι ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ δὲν ἤξευραν ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ.

Τὰ χωριά Τόριστα (Ποντινὴ), Κολοκυθάκι, Λουτσισίνο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλῆ (Ἀγαλαῖοι), Βέντζη (Κέντρον), Νεσινίκο (Νησί), Ράτζη (Ἀγάπη), Πηγαδίτσα (Πηγαδίτσα), Κερακαλὴ (Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρι Τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος), Πινιάρι (Ἐλάφι) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτός), κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 καὶ πρὶν γίνεи στὰ 1924 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἦσαν ἀμιγῆ μουσουλμανικά, κατοικοῦμενα ἀπὸ Βαλαάδες.

Τὰ χωριά Κοπρίβα (Κνίδη), Τεμενίτσα (Καρπερό), Ἀράπη (Δήμητρα), Τόβρανη (Ἐλατος), Φιλὴ (Φελλίον), Κονισκὸ (Ἐλευθέρον), Τσοῦρφλι (Ἅγιος Γεώργιος), Μηλιά, Ντοβρούνιστα (Κληματάκι), Συρήνη (Μεγάλο Σειρήνι), Τραβιάνη (Σύδενδρον), Σούμπινον (Κοκκινιά) καὶ Πλέσια (Μελίσσι), σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀπογραφὴ, ἦσαν μικτά. Κατοικοῦσαν ἐκεῖ καὶ χριστιανοὶ καὶ Βαλαάδες.

Συνδυάζοντας μάλιστα ὅλα αὐτὰ ποὺ γράφει ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας μὲ ὅσα ὁ Νεόφυτος γράφει στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου (1797)¹ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν, στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τουλάχιστον, ἄρχισε μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ., γιὰ νὰ ἐνταθεῖ μετὰ, κατὰ τοὺς ἀθρόους ἐξισλαμισμοὺς τοῦ 1799-1805, 1811-1819 καὶ 1823-1838.

Στὴν κατάστασι τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν τοῦ 1858 δὲν ἀναφέρονται καθόλου τὰ χωριά Βέντζη (Κέντρον), Ράτζη (Ἀγάπη), Κερακαλὴ

1. Θεοδῶρου Κ. Π. Σαράντη, Τὰ χωριά τοῦ Βοῖου κατὰ τὸ 1797, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», σ. 241-246.

(Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρ τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτός). Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ 1692 μέχρι τὸ 1858 ἐξισλαμίσθησαν ὁλοκληρωτικά.

Στὰ χωριά ὅμως Τόριστα (Ποντινή), Κολοκυθάκι, Λουτσίσινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλαῖοι, Νεσινίκο (Νησί), Πηγαδίτσα, Πινιάρι (Ἐλάφι) καὶ Σαντοβίτσα (Μικροκλεισούρα), φαίνεται ὅτι κατοικοῦσαν ἀκόμα ὡς τότε χριστιανικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς μετὰ ἐξισλαμίσθησαν ἢ ἔφυγαν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους—γιατὶ κι αὐτὸ ἐγινε σὲ πολλὰς περιπτώσεις—γιὰ νὰ παρουσιάζονται τὰ χωριά τους ἀμιγῆ μουσουλμανικά κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ 1912 καὶ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920.

Γ'. ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

Φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ αὐτὸ πὺν ὑποστηριζόταν ἀπὸ μερικοὺς μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ὅτι τὰ Γρεβενὰ εἶναι οἰκισμὸς ὄχι παλαιότερος ἀπὸ τὸν Γ' αἰ.

Ἡ ἀποψη αὕτη στηρίχθηκε στὴ γενικὴ μορφή πὺν παρουσιάζει ἡ σημερινὴ πολιτεία καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἔρεπια καὶ καταφανὴ κατάλοιπα ἀρχαίου οἰκισμοῦ.

Ἡ ἔλλειψη ὅμως παρόμοιων στοιχείων εἶναι γενικὸ φαινόμενο σχεδὸν γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἄνω καὶ μέση κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονα, ὅπου ἡ αἰώνια φτώχεια τῆς γῆς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνέγερση ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων οἰκοδομημάτων μακραίωνης ζωῆς, γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἀδρὲς καὶ χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν μᾶς κληροδότησαν σημαντικὰ γραπτὰ μνημεῖα γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τοῦ τόπου, γιὰτὶ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τοὺς μεγάλους ἄξονες τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν καὶ δὲν εἶναι προσιτὴ στοὺς περιηγητές, στοὺς γεωγράφους καὶ στοὺς ἱστορικοὺς ἐρευνητές.

Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ὅσες πόλεις βρίσκονταν στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἑλιμιώτιδος καὶ τῆς Τυμφαίας, ὅπου περιλαμβάνονταν καὶ ἡ περιοχὴ τῶν σημερινῶν Γρεβενῶν καὶ ὅπου διασώθηκαν τὰ ὀνόματά τους, καμιά δὲν βρισκόταν στὴ θέση ὅπου σήμερα βρίσκονται τὰ Γρεβενὰ. Ἡ Τύρισσα, ἡ Ἑλιμεία, ἡ Αἰανή, ἡ Καισάρεια, αἱ Φυλακαί, ἡ Κέρτος, ἡ Πέλκα, ὅπως καὶ ἄλλες πόλεις τούτων τῶν περιοχῶν, τῆς Τυμφαίας καὶ τῆς Ἑλιμιώτιδος, τοποθετοῦνται σὲ ἄλλες θέσεις ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς.

Τὰ Γρεβενὰ ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ γραπτὰ κείμενα, πὺν ξέρουμε, μὲ τὸ ὄνομα *Γρίβανα*, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέν-

νητο (905-959), ὁ ὅποῖος προσθέτει ὅτι τὰ ἔκτισαν ἄποικοι ἀπὸ τὸ κάστρο Βουχάλιστας¹, ποὺ βρισκόταν στὶς ὄχθες τοῦ Ρεδιᾶ ἢ Τριβιά ἢ Βενέτικου ποταμοῦ, ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ χωριὸ Ἑλευθεροχώρι τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀναφερθήκαμε καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι τὸ κάστρο Βουχάλιστας εἶναι ὁ ἀρχαῖος Εὐρώπος². Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς χάρτες (γαλλικοὺς, ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς κ.ἄ.) τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ.³.

Ἀπὸ τὸν Δοσίθεο, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ὅπως θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ πῶς κάτω, μαθαίνουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ Ι' αἰ. τὸ «Γρεβενό» εἶχε ἐπίσκοπο⁴.

Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ θὰ ἐκθέσουμε πῶς κάτω, μονάχα ἀπὸ αὐτὰ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ Γρεβενά, σὰν οἰκισμὸς—καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικὸς—ὑφίστατο πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο, δηλαδὴ, πολὺ πρὶν τὸν Ι' αἰ., καὶ πῆρε αὐτὸ τὸ βαρβαρικό ὄνομα στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγιναν οἱ μεγάλες ἐπιδρομὲς βαρβάρων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία.

Γιὰ τὸ ὄνομα πάλι τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουν πολλὲς ἀσάφειες καὶ περισσότερες ἀμφισβητήσεις. Ὑπάρχει τὸ «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὸ «Γρεβενό» τοῦ Δοσιθέου, ποὺ παρουσιάζεται ἐπὶ αἰῶνες νὰ κυριαρχεῖ σὲ κείμενα καὶ σὲ κτιτορικὲς ἐπιγραφὰς ἐκκλησιῶν σὰν ἐπικρατέστερο, καὶ τὸ «Γρεβενά», ποὺ παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. στὴ λόγια γλῶσσα, μέχρι σήμερα. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ παραλλαγὴ τὸ «Γρεβενό» ἦταν ἐπικρατέστερη στὸν πολὺ κόσμον καὶ στὴ γλῶσσα τῶν χωρικῶν, ποὺ διασώζεται σὰν ἔκφραση ἀκόμα καὶ σήμερα, κυρίως στὰ χωριά μὲ ἐντόπιο πληθυσμὸ (ὄχι προσφυγικό).

Οὔτε τὸ Ἑτυμολογικὸ οὔτε ἡ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ βροῦμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ λέξη «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννήτου, καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές της.

Αὐτὲς μάλιστα οἱ παραλλαγές δὲν εἶναι καὶ λίγες. Γιατὶ συναντήσαμε: «Γραιβενό», «Γρεβενόν», «Γρεβαινόν», «Γρεβυνόν», «Γρεβαινά» καὶ «Γραιβενά»⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τίς «Γρίβανα» καὶ «Γρεβενό».

Ἡ λέξη «γκρεμπεν», στὴν παλαιοσλαβικὴ γλῶσσα, σημαίνει: χτένι,

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἑ.ἄ., Β, ι, σ. 32.

2. Fr. Rouqueville, ἑ.ἄ., Β, σ. 445.

3. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς χάρτες κ.λ., σ. 20-32.

4. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἱεροσόλυμα 1907, σ. 304.

5. Michaelis Le Quien, Oriens christianus in quatuor Patriarchatus digestus, Parisiis MDCCXLI, τ. 2, σ. 323, 324.

σάρα, εδαφική κατολίσθηση και γκρεμό¹. "Αν από το γεγονός ότι γύρω από τα Γρεβενά, όπου συμβάλλουν οι Γρεβενιώτικος ή Αυλιώτης και Δόξα ή Δοξανίτικος, υπάρχουν πολλές εδαφικές κατολισθήσεις και σάρες προήλθε το όνομα, δεν μας φαίνεται άπίθανο².

Ἄλλὰ καὶ τὸ βαρβαρικό ὄνομα «Βαρόσι», ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἐπάνω συνοικία τῶν Γρεβενῶν καὶ ποὺ τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ πολλές ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, στὴν οὐγγροσλαβικὴ γλώσσα σημαίνει ἀκρόπολις. Στὸ Βαρόσι, μέχρι τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, εἶχε τὴν ἔδρα τοῦ ὁ μητροπολίτης «Γρεβενοῦ», ἀπὸ ὅπου ἡ συνοικία πῆρε καὶ τὴν προσω-νιμία «Μητρόπολη» καὶ ὅπου δὲν κατοίκησαν ποτὲ Τοῦρκοι.

Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς δίδει τὴν ἀφορμὴ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ θέση τῆς συνοικίας Βαρόσι ἢ Μητρόπολη παρουσιάζει μερικὰ ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα παλαιότερου οἰκισμοῦ ἢ ἀκόμα καὶ ἀρχαίου, ἀλλὰ καὶ τὶς καλύτερες βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ κάποιας ἀκρόπολης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἐρευνα δὲ μὴ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ τὴ διαπίστωση τῶν ἰσχυρισμῶν μας, δὲν ἔγιναν ποτὲ ἀπὸ κανέναν ἐκεῖ μέχρι σήμερα.

Ἀκόμα πιὸ περιέργη ἐμπλοκὴ στὸ θέμα τῆς ὀνομασίας τῶν Γρεβενῶν μᾶς δημιουργοῦν μερικὰ ἄλλα, γραπτὰ μάλιστα, κείμενα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», χωρὶς νὰ ἀναγράφει κανέναν οἰκισμὸ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἀναγράφεται δὲ μὴ χωρὶς «Αὐλαῖς». Στὴν κατάσταση πάλι τῆς Μητρόπολης τοῦ 1858, ποὺ καὶ αὐτὴν τὴν καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν ἀναφέρεται τὸ «Αὐλαῖς», ἀλλὰ ἡ πόλη Γρεβενά, μὲ κατοίκους 92 οἰκογένειες.

Σοβαρὸ στοιχεῖο εἶναι ἐπίσης αὐτὸ ποὺ ὁ Μελέτιος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πατριαρχικά γράμματά του (ΙΘ' αἰ.) ἔχει τὴ φράση: «...Γρεβενά, Αὐλαῖς κοινῶς λεγόμενα»³.

Ὁ Rouqueville, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ Γρεβενά δυὸ φορές, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀρνεῖται τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὸ «Αὐλαῖς» ταυτίζεται μὲ τὰ Γρεβενά, δηλαδὴ διαφεύδει τὴν πληροφορία τοῦ Μελετίου. Ἡ πόλη λεγόταν κατ'

1. Milan Simovitch, Die altslavische Sprache, Berlin 1933, σ. 92. K. N. Gornof, Bulgaro-Français dictionaire, Garnier Frères, Paris 1938, σ. 89.

2. Τὸ «Γρεβενό» σάν τοπωνύμιον τὸ συναντοῦμε ἀπλὸ ἢ σύνθετον καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Γρεβενὸ ἦταν ὄχυρόν καὶ σήμερα χωριὸ τῶν Πατρῶν. Τὸ Γρεβενίτι εἶναι χωριὸ τοῦ ἀνατολικοῦ Ζαγορίου τῆς Ἠπείρου. Τὸ Γρεβενοσέλι ἢ Γρεβενὸ εἶναι χωριὸ τῶν Τρικάλων. Τὸ Διάσελο Γρεβενοῦ βρίσκεται μεταξὺ Εὐρυτανίας καὶ Καρδίτσας.

3. Χρίστου Μ. Ἐνισλειίδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθῆναι 1951 (εὐφημος μνεία Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), σ. 19.

αὐτὸν «Γρεβενὸ» καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦσαν Γκερεβενέ¹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Leake πάλι στὴν περιήγησή του, ποὺ ἔκαμε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., χωρὶς ν' ἀναφέρει καθόλου τὸ «Αὐλαῖς», βρίσκει ὅτι «Γρεβενὸ» ἔλεγαν τὴν πόλη καὶ «Γρεβενά» τὴν ἐπαρχία². Αὐτὸ πάλι βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ ἔχει σὰν ἐπικεφαλίδα τὸ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ». Ἀκόμα καὶ ὁ Αἰμί Βουέ, ποὺ κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ περιόδευσεν καὶ αὐτὸς στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀποκαλεῖ τὸν ἀγιάνην Γρεβενῶν: «l'Ayan de Greveno», ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

Παρόμοια σύγχυση μᾶς παρουσιάζει μιὰ ἐγγραφή τοῦ ΙΘ' αἰ. κάποιου καλογήρου σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον στὸ μοναστήρι τῆς Παναγιάς στὸ Σπήλαιο, ὅπου τὸ «Γρεβενὸ» ταυτίζεται μὲ τὸ «Αὐλαῖς».

Παρά τὶς μεγάλες προσπάθειες ποὺ καταβάλαμε, δὲν μπορέσαμε νὰ ξεκαθαρίσουμε τελείως αὐτὸ τὸ θέμα. Ἐρευνώντας ὁμως τὴν ὑπόθεσή μας ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐκκλησιῶν, ποὺ ὑπῆρχαν ἄλλοτε καὶ ἐκείνων ποὺ ὑπάρχουν σήμερα, μποροῦμε νὰ βγάλουμε σημαντικὰ συμπεράσματα.

Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., ὅταν καὶ ὁ Rouqueville καὶ ὁ Leake πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀσφαλῶς καὶ πολὺ παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο, ἡ συνοικία «Βαρόσι» ἢ «Μητρόπολη» ἦταν σαφῶς διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν κύρια Κάτω Πόλη. Ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτῆς ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βαροσίου ἀπείχε δύο χιλιόμετρα περίπου.

Στὸ Βαρόσι ἀπὸ αἰῶνων ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ὅταν ἡ Μητρόπολη μεταφέρθηκε στὴν Κάτω Πόλη. Τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ, διασωζόταν μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐκεῖ ὁ Rouqueville συνάντησε καὶ ἐκεῖ μίλησε μὲ τὸν «φτωχὸ Δεσπότη Γρεβενῶν». Ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στοὺς χάρτες τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ. ποὺ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ Γρεβενά σὰν κατοικημένος τόπος ἀναγράφεται S. Giorgio. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκκλησία στὰ Γρεβενά.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. ἄρχισε νὰ κτίζεται καὶ ὁ νέος μητροπολιτικὸς ναὸς, στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποὺ θεμελιώθηκε στὴ μνήμη τοῦ ἀγίου Ἀχιλλίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ πολιοῦχος τῆς πόλης, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση³. Ἀποπερατώθηκε ὁμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Καὶ μετὰ ἀπὸ

1. Fr. Rouqueville, ἔ.ἀ., Β, LVIII, σ. 434-460.

2. William Martin Leake, ἔ.ἀ., C, σ. 147.

3. Ἀθανασίου Γρ. Γερομιχαλοῦ, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα γιὰ τὴ συμπλήρωση 25ετίας στὴν ἀρχιερατεία

ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἤθελε νὰ συνδέσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἐγκαινιάσθηκε στὰ 1917 στὴ μνήμη τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἔτσι ἀπὸ τότε στάθηκε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γρεβενῶν¹.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο—γιατὶ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καὶ εἰδικὰ μετὰ τὸ 1950, ἡ πόλις ἀπλώθηκε μὲ γρήγορο ρυθμὸ καὶ ἀλλάξε μορφή—τὰ Γρεβενὰ εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βαρόσι, καὶ τὶς πιὸ κάτω συνοικίες-μαχαλάδες:

α) Τὸ Σελιό. Ἡ μοναδικὴ συνοικία ποὺ βρισκόταν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου Κισλάς, ὅπου ἐκεῖ ἐπάνω εἶχαν διασωθεῖ μέχρι σχεδὸν τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ τουρκοὶ στρατῶνες, γιὰ δύναμη συντάγματος πεζικοῦ μὲ τοὺς ἀνάλογους στάβλους.

Στὴ συνοικία κατοικοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, σχεδὸν κατὰ ἀποκλειστικότητα μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι ἀπὸ τὴ Σμίξη, τὴν Ἀβδέλλα καὶ τὴ Σαμαρίνα. Κανένας Τοῦρκος δὲν κατοίκησε ποτὲ ἐκεῖ.

Στὴ νότια ἄκρη τοῦ Σελιοῦ, πάντοτε δεξιὰ ἀπὸ τὸν Γρεβενίτικο, σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑπερυψούμενης ὄχθης του, ὑπῆρχε ἀπὸ ἀνέκαθεν ἄλλη μία ἐκκλησία στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπου ἐκκλησιάζονταν οἱ χριστιανοὶ ἐκείνης τῆς συνοικίας². Κατὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση οἱ Τοῦρκοι ἄρπαξαν τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί καὶ ἀνήγειραν δίπλα τὸν σχετικὸ μινარέ. Σ' αὐτὸ τὸ τέμενος προσκυνοῦσαν καὶ οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες τῶν στρατῶνων τοῦ Κισλά καὶ παρέμεινε σὲ λειτουργία μέχρι τὸ 1924, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Στὰ 1927, οἱ χριστιανοὶ πῆραν τὸ τζαμί καί, ἀφοῦ μουσουλμάνοι δὲν ὑπῆρχαν πιά στὰ Γρεβενὰ, τὸ ἐπανάφεραν σὲ ἐκκλησία, τὸ ἐπισκεύασαν καὶ τὸ ἀφιέρωσαν πάλι στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Τὸν μινარέ του, μὲ μεγάλῃ πομπή, ὁ λαὸς τὸν γκρέμισε ψάλλοντας θρησκευτικοὺς ὕμνους³. Τὸν ναὸ αὐτό, μετὰ ἀπὸ σαράντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ μητροπολίτης Φίλιππος τὸν ἀνήγειρε ἐκ βάθρων.

του». Ἀθῆναι 1980, σ. 138.

1. Ὁ σημερινὸς σεβασμιώτατος μητροπολίτης Γρεβενῶν κ.κ. Σέργιος ἐπανάφερε τὸν ναὸ στὴ μνήμη τοῦ πολιούχου τῆς πόλης ἁγίου Ἀχιλλίου.

2. Πλάι, πρὸς τὰ ΝΑ, ἐκτείνονταν ἓνα μικρό, πολὺ ὁμορφο λιβάδι, ὁ «Ἀχιλλῆς ὁ Μικρός», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «Ἀχιλλὴ τὸν Τρανόν», ποὺ βρισκόταν στὸ ἀντίθετο σημεῖο τῆς πόλης.

3. Πῆραμε καὶ ἐμεῖς τότε μέρος σ' αὐτὸ τὸ γκρέμισμα. Κρατήσαμε τὴν ἄκρη καί ποιοι σχοινοῦ, ποὺ ἔσυρε τὸν μινარέ καὶ τὸν γκρέμισε.

β) Τὸ Κ ο ύ ρ β ο υ λ ο . Ἀμιγῆς καὶ αὐτὴ ἡ συνοικία. Ἐκτεινόνταν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ, πρὸς τὴν Κυρακαλή. Ἰσως ἐκεῖ νὰ ἦταν τὸ χωριὸ «Αὐλαῖς». Στὸ Κούρβουλο κατοικοῦσαν ἀπὸ αἰώνων γηγενεῖς κάτοικοι, γεωργοκτηνοτρόφοι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὀλίγοι μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι Περιβολιώτες. Στὸ βορειοδυτικότερο ἄκρο τῆς πόλης καὶ πάνω στὸν Γρεβενίτικο ποταμὸ βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μπουσίου.

γ) Τὰ Ἀ λ ὶ ν ι α : Ἐκτεινόνταν στὸ νοτιοδυτικὸ παρόχθιο τμήμα τῆς πόλης, πάνω στὴ χθαμαλὴ ἀριστερὴ ὄχθη. Τὴν κατοικοῦσαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐντόπιοι κάτοικοι γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ λαχανοκηπουροί. Σποραδικὰ κατοικοῦσαν μερικοὶ Τοῦρκοι καὶ μερικοὶ Βλαχόφωνοι. Στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρῃ τῆς συνοικίας καὶ τῆς πόλης βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Βούλγαρη. Δὲν ἀναφέρεται νὰ ὑπῆρχε ἐκκλησία σ' αὐτὴ τὴ συνοικία.

δ) Ἡ Μ π ἄ ρ α . Ἡ πιὸ λαϊκὴ συνοικία τῶν Γρεβενῶν. Κατεῖχε τὸ ΝΑ τμήμα τῆς πόλης στὸ τελείως ἐπίπεδο παρόχθιο μέρος τῆς, ὅπου κατοικοῦσαν κυρίως οἱ σιδεράδες (γύφτοι), οἱ ὅποιοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σιδηρουργία τους, τὸ καλοκαίρι ἐργάζονταν σὰν κεραμοποιοὶ στὰ κεραμαρεῖα, πὺν βρίσκονταν πλάι στὸ ποτάμι. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν καὶ εἰναι καὶ σήμερα ἀκόμα ἐξαιρετικοὶ λαϊκοὶ ὀργανοπαίκτες.

Ἀμέσως ἀνατολικά, συνέχεια μὲ συνοικία Μπάρα, ἐκτεινόνταν, σὲ μῆκος περισσότερο ἀπὸ χίλια μέτρα, ἓνα καταπράσινο ἐπίπεδο λιβάδι, ὁ «Ἀχίλλης ὁ Τρανὸς» ἢ «Μεράς», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν¹.

Στὴν ἀκρότατὴ ἀνατολικὴ ἄκρῃ τοῦ «Μερά», στὴ στροφή τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μανάκα. Ἀμέσως μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον, κατὰ τὸ 1920-21, μὲ τεχνίτες Λευκορώσους πρόσφυγες, ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτὸν τὸν ὑδρόμυλο ἡ πρώτη ὑδροηλεκτρικὴ μονάδα, τῶν Κυπριτζή-Μανάκα, ἀπὸ ὅπου τὰ Γρεβενά εἶδαν τὸ πρῶτο ἠλεκτρικὸ φῶς.

Τὸν «Ἀχίλλην τὸν Τρανὸ» οἱ κάτοικοι τὸν χρησιμοποιοῦσαν, κατ' ἀρχὴν, σὰν «μεράν». Ἀπαγόρευαν τὴ βοσκὴ ἐκεῖ ὁλόκληρον τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἄνοιξιν «ἐριχναν» μέσα τὰ μεγάλα ζῶα, πὺν ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ ἀνήκουν σὲ μόνιμους δημότες τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ τὴ βοσκὴ αὐτὴ οἱ κάτοχοι τῶν ζώων πλήρωναν στὸν Δῆμον, σὰν δικαίωμα βοσκῆς, ἓνα μικρὸ συμβολικὸ τίμημα, πὺν τὸ ἔλεγαν «ὀτλάκι»².

1. «Μεράς». Τουρκικὴ λέξις. Σημαίνει ἓνα κοινόχρηστο λιβάδι, ἀπαραίτητο σὲ ὅλα τὰ χωριά γιὰ τὴ βοσκὴ τῶν μεγάλων οἰκόσιτων καὶ ἀροτριώντων ζώων.

2. «Ὀτλάκι». Τουρκικὴ λέξις. Δικαίωμα βοσκῆς πὺν πληρωνόνταν στὸν Δῆμον ἢ στὴν Κοινότητα.

Σήμερα τὸ μεγαλύτερο—ἀνατολικό—τμήμα τοῦ λιβαδιοῦ τὸ ἀξιοποίησε ἡ Γεωργική Ὑπηρεσία μὲ πειραματικὲς καλλιέργειες καὶ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς τὰ δυτικὰ παραμένει χέρσο γιὰ νὰ γίνονται ἐκεῖ οἱ ἐμποροπανηγύρεις, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω.

ε) Τὸ Ν τ ο ρ ο ῦ τ. Στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν καὶ ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ μεγάλη πλατεία, ὅπου γίνεται σήμερα ἡ ἐβδομαδιαία λαϊκὴ ἀγορά, κατὰ τὴ ζωντανὴ παράδοση, ὑπῆρχε ἡ κεντρικὴ ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, στὴ μνήμη τῆς ἁγίας Παρασκευῆς(ι). Αὐτὴ τὴν ἐκκλησία οἱ Τοῦρκοι, ὅταν κυρίευσαν τὸν τόπο, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰ., τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί. Στὸ νοτιοδυτικὸ του μέρος, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας, ἔκτισαν τὸν μιναρὲ καὶ στὸ ἀντίθετο μέρος, πρὸς τὴ σημερινὴ ἀγορά, ἔκτισαν τὸ «κιόσκι» μὲ τὴ βρύση τοῦ «καθαρμοῦ». Πιὸ πέρα ἀργότερα κτίσθηκε τὸ μουσουλμανικὸ ἱεροδιδασκαλεῖο, ποὺ πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., ἐξελίχθηκε σὲ ἓνα σύγχρονο τουρκικὸ σχολεῖο, ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Γύρω ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ αὐτὸ κέντρο ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται οἱ Τοῦρκοι, ἔτσι ποὺ τὰ σπίτια τους, μὲ τοὺς πανύψηλους αὐλότοιχους γιὰ νὰ μὴν ἰδεῖ κανένα ξένο μάτι τὶς χανούμισσες, νὰ ἀπλωθοῦν πρὸς τὰ ΒΑ καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου νὰ σχηματίζουν τὴ συνοικία Ντορούτ, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν καὶ κατοικοῦσαν, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση, κατὰ ἀποκλειστικότητα οἱ Τοῦρκοι μπέηδες, οἱ τσιφλικιοῦχοι καὶ οἱ θρησκευτικοὶ καὶ δημόσιοι λειτουργοί.

Νοτιότερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τζαμί καὶ στὴν πεδινὴ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου, ἐπὶ Ἀλῆ Πασᾶ, κτίσθηκαν τὰ «κονάκια τοῦ Βελῆ Μπέη», ποὺ ἦσαν ἓνα ἐκτεταμένο ὀρθογώνιο φρούριο, ὁλόκληρο ἀπὸ πελεκητὸ γρανίτη, ποὺ λατομήθηκε ἀπὸ κάποιο νταμάρι στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἐλατος. Εἶχε μῆκος γύρω στὰ διακόσια μέτρα καὶ πλάτος γύρω στὰ ἑκατό. Τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου εἶχε μεγάλο πάχος καὶ ὕψος περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε μέτρα καὶ στὶς τέσσερις γωνίες του ὑψώνονταν τέσσερις πύργοι σὲ διπλάσιο ὕψος. Παντοῦ, στὰ τεῖχη καὶ στοὺς πύργους, ὑπῆρχαν πολέμιστρες καὶ ἐπάλξεις, ἐνὼ στὴ μεγάλη πόρτα τῆς εἰσόδου, ποὺ βρισκόταν στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς, ὑπῆρχε ἡ «καταχύστρα»¹. Στὸ ἐσωτερικόν, στὴ μεγάλη αὐλὴ, ὑπῆρχε ἐπιβλητικὸ μεγάλο τριώροφο «κονάκι» γιὰ τὶς οικογένειες τῶν ἀρχόντων καὶ πιὸ πέρα ἓνα μεγάλο ὀγκῶδες οἰκοδόμημα γιὰ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτες, γιὰ ἀποθήκες καὶ στάβλους. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολὺ ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ δυστυχῶς δὲν διασώθη-

1. «Καταχύστρα». Ἐνοῦμεν ἐπὶ τὴν πόρτα τῆς εἰσόδου, ἀπὸ ὅπου οἱ ἀμυνόμενοι ἔχουν κατὸ νερὸ ἢ λάδι ἐπ'αὐτὸν σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴν ἐξώθυρα.

κε. Οἱ Τοῦρκοι ἰδιοκτητῆς του τὸ πούλησαν πρὶν φύγουν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ στὴν οἰκογένεια Παπαλέξη, ἡ ὁποία σιγά-σιγά τὸ γκρέμισε καὶ ἀξιοποίησε τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ τὴν οἰκοπεδική του ἔκταση.

Δυτικά, τέλος, ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ αὐτὸ κέντρο τῶν Τούρκων, πρὸς τὴ συνοικία «Ἀλώνια», βρίσκονταν τὰ δημόσια κτήρια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ διοικητικὸ κέντρο καὶ τὸ ἱεροδικεῖο τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, ποὺ ἦταν καὶ ἔδρα καϊμακάμη.

Ἐξω ἀπὸ τὴν πόλην, πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ὕψωμα δεξιὰ γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κοζάνη, βρισκόταν ἕνα ὀγκῶδες διώροφο κτήριο, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρησιμοποιοῦντο ἐπὶ χρόνια γιὰ σχολεῖα, Δημοτικὸ ἢ Γυμνάσιο. Τελικὰ ἀπὸ τὸ 1924 χρησιμοποιεῖται ὡς «Ἐθνικὸ Οἰκοτροφεῖο Ἀρρένων», ἀφοῦ ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάθρων.

Ὅλα αὐτὰ τὰ τουρκικὰ δημόσια κτήρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Οἰκοτροφεῖο, ποὺ ἀναφέραμε, ὅσα βρέθηκαν μὲ τὴν ἀπελευθέρωση, σιγά-σιγά κατέρρευσαν καὶ στὴ θέση τους κτίσθηκαν ἄλλα γιὰ δημόσια χρῆση, κυρίως σχολεῖα.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μᾶς λείπουν σχεδὸν τελείως σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας της. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὅμως τεκμήρια ποὺ μᾶς διασώθηκαν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση κατὰ τὴν τουρκοκρατία, κυρίως τοῦ ὄρεινοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας—γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ—διαφαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπομονωμένης γωνίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἦταν καὶ σημαντική καὶ ἀξιοπρόσεκτη, ἀλλὰ καὶ ἐνδοξη.

Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι τὸ «Γρεβενὸ», ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων¹, ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰ. καὶ ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Πρώτης Ἱουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Σύμφωνα ὅμως μὲ ἄλλες πληροφορίες ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰ.²

Κατὰ τὸ 1218-1219 ὑπηρετοῦσε στὴν Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ὁ λόγιος Γεώργιος Βαρδάνης, πρῶην χαρτοφύλαξ στὴ Μητρόπολη Ἀθηνῶν καὶ ἀργότερα μητροπολίτης Κερκύρας. Ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, μητροπολίτη Ναυπακτίας, ὁ ὁποῖος χαρακτήριζε τὴν Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν τὴν «υπερτέραν» ἄλλων καὶ τὰ Γρεβενά ὡς «πόλιν ἀξιόλογον ἔχουσαν κλῆρον εὐπαίδευτον καὶ πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ θέλγῃ τὴν ψυχὴν», ὁ Βαρδάνης παραπονεῖται ὅτι «καμινεῦεται ἐν τῇ φλεγμονῇ τῆς

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, ἑ.ἀ., σ. 304.

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 685-688.

βαρβαρότητας» και χαίρει για την προαγωγή του σε μητροπολίτη Κερκύρας, γιατί θα πήγαινε «από βαρβαροφώνων επί τους μετιόντας την ευγενή και Έλληνίδα φθογγήν»¹. «Βαρβαροφώνους» χαρακτήριζε τους κατοίκους των Γρεβενών, γιατί πολλοί από αυτούς μιλούσαν τη βλαχική γλώσσα².

Μιά άλλη σημαντική μαρτυρία για τα Γρεβενά, αλλά μετά από ένα χάσμα δύο αιώνων, έχουμε, όπως θα ίδουμε και πιο κάτω σε άλλο κεφάλαιο, από το Additional 22492 του Βρετανικού Μουσείου του Λονδίνου, που μάς λέγει ότι το «Γρεβενό» είχε ήδη επίσκοπο κατά τον ΙΔ' αί.

Και ύστερ' από ένα άλλο χάσμα άλλων τεσσάρων αιώνων, στα 1806, έχουμε μια άλλη σοβαρή μαρτυρία του Rouqueville που λέγει ότι: «...μετά τις τελευταίες περιπέτειες (Σ.Σ. αναφέρεται στους αγώνες του 'Αλή Πασά για να εξοντώσει τους άρματολούς και τους κλέφτες) από τις δύομισι χιλιάδες οικογένειες που είχε το Γρεβενό, μονάχα ογδόντα απόμειναν μέσα στα πλινθόκτιστα σπίτια τους»³.

'Από όλα αυτά, που με τόσες λεπτομέρειες εκθέσαμε, φαίνεται ότι μέχρι κάποια εποχή, για τον ίδιο κατοικημένο τόπο διατηρούνταν και τα δύο ονόματα, το «Αύλαις» και το «Γρεβενό». 'Από τα τέλη του ΙΗ' αί. όμως εξαφανίζεται το «Αύλαις» από τη ζωντανή γλώσσα και παραμένει μονάχα το «Γρεβενό». Το «Γρεβενό» θα διατηρηθεί, όπως είπαμε, και μέχρι σήμερα στο στόμα του άπλου λαού. 'Από τις αρχές όμως του ΙΘ' αί. θα αρχίσει σιγά-σιγά να υποχωρεί παραχωρώντας τη θέση του στη

1. Ν. Α. Βέη, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, ΕΕΒΣ Β' (1925) 47. Ε. d. Κ u r g, Georgios Bardanis, BZ 15 (1906) 603, 613.

2. Σ' αυτό το σημείο ο Βαρδάνης έχει απόλυτο δίκαιο. Πολύ μεγάλο ποσοστό από τους κατοίκους της πόλεως και της επαρχίας Γρεβενών ήταν Βλαχόφωνοι. 'Ακόμα και κατά τον ΙΘ' αιώνα η αναλογία των Βλαχοφώνων ήταν πολύ μεγάλη.

Στην κατάσταση του 'Αγαπίου (1858), που δημοσιεύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, από τις 3.633 οικογένειες που ήταν ο συνολικός πληθυσμός της Μητροπόλεως Γρεβενών, οι 1.313, δηλ. το 1 / 3 σχεδόν, ήταν Βλαχόφωνοι ('Αβδέλλα 190, Κρανιά 185, Περιβόλι 300, Σαμαρίνα 600 και Σμίξη 38). 'Αλλά και από τις οικογένειες, που ήταν καταγεγραμμένες στην πόλη μέσα, μεγάλο ποσοστό ήταν Βλαχόφωνοι.

Οι Βλαχόφωνοι μάλιστα, μέσα στην πόλη των Γρεβενών, κατείχαν πάντοτε σημαντική θέση στην κοινωνική, την επιστημονική και οικονομική συγκρότησή της. Και μαζί με τους Έλληνοφώνους αποτελούσαν το βασικό προοδευτικό στοιχείο και στην πόλη και στην επαρχία, μέσα στην αποχαύνωση του τουρκικού στοιχείου.

Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι και τα δύο αυτά στοιχεία, 'Ελληνόφωνοι και Βλαχόφωνοι, σε όλους τους αγώνες επί τουρκοκρατίας αγωνίσθηκαν κατ' άγκωνα για τη λευτεριά. Μέχρι που κατά τα μέσα του ΙΘ' αιώνα ενέσκηψε η επάρατη αρουμανική προπαγάνδα του Μαργαρίτη για να ενσπείρει ζιζάνια και διχοστασίες μέσα στον χριστιανικό πληθυσμό και να αποδυνατίσει έτσι τον εθνικό αγώνα.

3. F r. R o u q u e v i l l e, έ.ά., Β, LVIII, σ. 437.

λόγια έκφραση, τὰ «Γρεβενά», χωρίς όμως νὰ ἐξοστρακισθεῖ τελείως καὶ τὸ «Γρεβενό».

Δ'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

α. Γενικά

Ὁ χριστιανισμὸς μεταδόθηκε στὴν περιοχὴ Γρεβενῶν καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἡ πόλη τῶν Γρεβενῶν πῆρε τὸν πολιούχο της, τὸν ἅγιον Ἀχίλλιο, ποὺ εἶναι καὶ πολιούχος τῆς Λάρισας.

Εἶναι ὅμως ἄγνωστο πότε ἱδρύθηκε ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ὅμως ποὺ ἱδρύθηκε μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀπὸ τὸ 1767¹ μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση ἀνῆκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸ 1912 στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ὁ Ἰουστινιανὸς (527-563) μετ' ἡ γα' νεαρὰ τοῦ ἱδρυσε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, ποὺ τὴν ἀνεκῆρυξε ἀνεξάρτητη, τρίτη στὴ σειρὰ, μετὰ τὸν πάπα τῆς Ρώμης καὶ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Μετ' ἡ θύελλα τῶν αἰώνων μετατέθηκε ἀρχικὰ στὸ Βιδίνι, μετὰ στὰ Μογλενά, γιὰ νὰ καταλήξει ὀριστικὰ στὴν Ἀχρίδα, μετ' ὃν τίτλο «Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν» καὶ κατ' ἄλλους «Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδος».

Ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Συμεὼν (893-927) πρόσθεσε στὸν τίτλο καὶ τὸ «πάσης Βουλγαρίας» καὶ ὁ Πέτρος Α' (927-969) τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τὴν ἀνήγαγε σὲ Πατριαρχεῖο. Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος (976-1025) στὰ 1016, ὅταν διέλυσε τὸ βουλγαρικὸ κράτος, μετ' χρυσόβουλὸ τοῦ τὴν περιόρισε πάλι στὸν παλιὸ της τίτλο: «Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας», πάντοτε ἀνεξάρτητη².

Ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν δὲν ἀναφέρεται στὸ σιγίλιο τοῦ 1020 τοῦ Βουλγαροκτόνου, ποὺ ρύθμιζε ποιῆς ἐπισκοπὲς θὰ ὑπάγονταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀλλὰ καὶ οὔτε καὶ σὲ κανένα ἄλλο σιγίλιο τοῦ αὐτοκράτορα ἐκείνου ἀναφέρεται³. Φαίνεται ὅτι ἱδρύθηκε ἀμέσως μετὰ, ὅταν «κατακερματίσθηκε» ἡ

1. Ἰωακεῖμ Μαρτινιανοῦ, Μητροπολίτου Ξάνθης, Ἡ Μοσχόπολις, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 224.

2. Ν. Α. Βέη, Ἀχρίς, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἑλευθερουδάκη», Β', σ. 767-768. Ν. Θ. Σπηλιωτοπούλου, Ἀχρίς, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖᾳ "Πυρσός"», ΣΤ', σ. 408.

3. Karl Krumbacher, BZ 2 (1893) 42-46.

Ἐπισκοπὴ Καστοριάς¹ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸ Τακτικὸ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118)².

Κατὰ ἓνα Τακτικὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν τάσσεται στὴ σειρὰ κα' (εἰκοστὸς πρῶτος) καὶ λίγο ἀργότερα σὲ ἄλλο Τακτικὸ τάσσεται ε' (πέμπτος)³, πάντοτε στὸ κλίμα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν.

Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὅμως τῆς Ἐπισκοπῆς Γρεβενοῦ, κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ., ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη, προγενέστερη σχεδόν, πληροφορία, ποὺ μᾶς τὴ δίδει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ποὺ μᾶς λέγει ὅτι ὁ Λέων ὁ Μούγγος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν (1071-1100), ἐχειροτόνησε ἐπίσκοπο Γρεβενοῦ.

1. Vitellius Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V / 2, Paris 1965, No 1509, p. 337-339.

2. Heinrich Gelzer, Ungetruncnte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892) 257, καὶ 2 (1893) 41, 59.

3. Jean Darrouzes, Noticiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1982, σ. 371, 372.

Τάξεις τῶν θρόνων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας (μετὰ τὸν «κατακερματισμό» τῆς Ἐπισκοπῆς Καστοριάς):

α) ὁ Καστοριάς	α) ὁ Πελαγονίας
β) ὁ Σκοπίων	β) ὁ Διαβόλεως
γ) ὁ Βελεβουσδίου	γ) ὁ Πρέσπας
δ) ὁ Σαρδικῆς ἤτοι Τριαδίτης	δ) ὁ Καστοριάς
ε) ὁ Μαλεσόβης ἤτοι Μοροβισδίου	ε) ὁ Γρεβενοῦ
στ) ὁ Ἐδέσσης ἤτοι Μογλένων	στ) ὁ Μολισκού
ζ) ὁ Ἡρακλείας ἤτοι Πελαγονίας	ζ) ὁ
η) ὁ Πισδιάνων	η) ὁ
θ) ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Στρουμνίτης	θ) ὁ Μογλένων
ι) ὁ Νίσου	ι) ὁ Βοδένων
ια) ὁ Κεφαλληνίας ἤτοι Γλαβινίτης	ια) ὁ Στροβῶν
ιβ) ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης	ιβ) ὁ Σκοπίων
ιγ) ὁ Σιγιδῶν ἤτοι Βελεγράδων	ιγ) ὁ Πολούγου
ιδ) ὁ Βιδίνης	ιδ) ὁ Τριαδίτης
ιε) ὁ Σιρμίου	ιε) ὁ Ράσου
ιστ) ὁ Λιπενίου	ιστ) ὁ Νήσου
ιζ) ὁ Ράσου	ιζ) ὁ Σθλανίτζης
ιθ) ὁ Σελασφόρου	ιθ) ὁ Ραβδοβισδίου
ιθ) ὁ Στανίτζης ἤτοι Πελλῶν	ιθ) ὁ Βελεβουσδίου
κ) ὁ Ἰλλυρικοῦ ἤτοι Καννίνων	κ) ὁ Λιπενίου
κα) ὁ Γρεβενοῦ	κα) ὁ Πρισδαρίου
ιβ) ὁ Δεύρης	κβ) ὁ Στρουμνίτζης
κγ) ὁ Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων	κγ) ὁ Καννίνων ἤτοι Ἰλλυρικοῦ
	κδ) ὁ Δεύρης
	κε) ὁ Βρεανόγου ἤτοι Βλάχων

Μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἐπίσης πότε ἀκριβῶς ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ προήχθη σὲ μητροπόλη. Ἀπὸ ὅ,τι μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεδεὼν¹ φαίνεται ὅτι μεταξὺ 1592-1619 τὰ Γρεβενά ἦσαν ἐδρα μητροπόλεως.

Ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ Χαντζερή (1763-1768) καὶ (1773-1774), τὸ 1767, μὲ ἐπίσημη ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Α΄ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ ὑπῆχθη στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μαζί μὲ τὶς μητροπόλεις Καστορίας, Πελαγονίας, Βοδενῶν (Ἐδέσσης), Κορυτσᾶς, Βελεγράδων (Βερατίου), Τιβερίουπόλεως (Στρωμνίτης) καὶ Γρεβενῶν, καθὼς καὶ τὶς ἐπισκοπὲς Σισανίου, Μογλενῶν, Μολεσχῶν Πρεσπῶν, Κιτζάβων καὶ Γκόρας². Τὸ σχετικὸ «συνυποσχετικὸ» γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἀχριδῶν τὸ ὑπόγραψαν οἱ ἱεράρχες: Καστορίας Εὐθύμιος, Βοδενῶν Γερμανός, Κορυτζᾶς Γεννάδιος, Τιβερίουπόλεως Ἀνανίας, Σισανίου Νικηφόρος καὶ Γρεβενοῦ Γρηγόριος³.

β. Ἱεράρχες (ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες)

Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτες, ποὺ κατέλαβαν τὸν ἐπισκοπικὸ καὶ ἄργότερα τὸν μητροπολιτικὸ θρόνον τοῦ Γρεβενοῦ ἢ τῶν Γρεβενῶν, οἱ πληροφορίες μας εἶναι χασματικές καὶ περιορισμένες, παρὰ τὶς τεράστιες προσπάθειες ποὺ καταβάλαμε γιὰ τὴ συγκέντρωσή τους. Πολλὲς μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ποὺ βρήκαμε καὶ παραθέτουμε εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ἀμφισβητήσιμες. Τὶς παραθέτουμε ὅμως ὅλες, ἀξιολογώντας αὐτὲς ὅσο μπορούμε, καὶ ἀφήνοντας σὲ ἄλλους καλύτερη ἐξακρίβωση. Σαφέστερες καὶ διασταυρωμένες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀνάγονται στὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ' αἰ⁴.

γ. Ἐπίσκοποι

1. Ἰωάννης Καψόχειρος (μεταξὺ 1071-1100). Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «...ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Λέων ὁ Μοῦγγος

1. Μανουήλ Ἱ. Γεδεὼν, Ἐγγραφα Πατριαρχικά κ.λ., Κωνσταντινούπολις 1908.

2. Ν. Η. Βαφειδῆ, Μακεδονία, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα Ἱπυρσός'», ΙΣΤ', σ. 524-525.

3. Ἀνθίμου Ἀλεξούδη, Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κ.λ., Κέρκυρα 1858, σ. 103.

4. Σοβαρὰ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ μελέτη μας εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ μου Χρίστου Μ. Ἐνισλεῖδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθῆναι 1950 (εὐφημος μνεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

(Σ.Σ. 1071-1100) εις μίαν εβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενού...»¹.

Τὴν ἴδια πληροφορία ἔχουμε καὶ ἀπὸ ἄλλη κατεύθυνση: «Λογοθέτης ὁ Ἀκροπολίτης λέγει ὅτι εἰς μίαν εβδομάδα ὁ Βουλγαρίας Λέων τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενού...»². Ἀντλῶντας τὴν πληροφορία ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Βασίλειος Γ. Ἀτέσης, μητροπολίτης πρ. Λήμνου³.

2. Κωνσταντῖνος (1186-1187 ἢ 1191-1192). Ὁ V. Laurent μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ποὺ τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ ἐπιτίτλου της σβήσθησαν ἀπὸ τὴν πολυκαιρία καὶ διασώθηκαν τὰ ...ιώτισσα, ἔχουν γραφεῖ δυὸ στίχοι:

«Σκέπεις Πανάγιε τὸν Γρεβενοῦ ποιμένα
Κωνσταντῖνόν με Καβάσιλαν ἐκ γένους»⁴.

3. Νεόφυτος (1398). Ἀναφέρεται στὸν κώδικα Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, φύλλο 192β, ὡς ἐξῆς (Σ.Σ. ἡ ὀρθογραφία εἶναι τοῦ κειμένου): «ἔκειμήθη ὁ Πανιερώτατος Ἐπίσκοπος Γρεβενοῦ, ὁ κύριος Νεόφυτος, ἐπὶ ἔτους ,στ'λστ (Σ.Σ. 6906 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1398 μ.Χ.) καὶ δεύτερος Χρυσόστομος νέος ἐπὶ ἔτους ,στ'λστ (Σ.Σ. 6930 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1422 μ.Χ.), μηνὶ Δεκεμβρίῳ στ'. Καὶ ἕτερος Νεόφυτος ὁ Βλάχος, ἐπὶ ἔτους ,στ'λθ (Σ.Σ. 6989 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1481 μ.Χ.)»⁵.

4. Χρυσόστομος (1422). Ἀναφέρεται στὸν πιὸ πάνω κώδικα.

5. Νεόφυτος ὁ Βλάχος (1481). Ἀναφέρεται στὸν ἴδιο κώδικα.

δ. Μητροπολίτες

Ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰ. ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν προήχθη σὲ μητρόπολη καὶ κατέλαβε τὴ ζ' θέση στὸν πίνακα τῶν μητροπόλεων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀργότερα, ὁ ἐπίσκο-

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, ἔ.α., σ. 304.

2. Michaelis Le Quien, ἔ.α., τ. 2, σ. 323, 324.

3. Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, Μητροπολίτου πρ. Λήμνου, Ἐκκλησιαστικοὶ κατalogοὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», Ἀθῆναι 1975, σ. 35.

4. Vitelius Laurent, ἔ.α., τ. V/2, σ. 337-339.

5. Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ζ' (1910) 154, ἀριθ. 104. Τοῦ ἴδιου, Βραχέα Χρονικά, Ἀθῆναι 1932, σ. 45, ἀριθμ. 26. «Échos d'Orient», Revue Trimestrielle d'Histoire, de Géographie et de Liturgie orientales, τόμ. XXXV, Paris 1936, σ. 304, Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, ἔ.α., σ., 35.

πος ἡ μητροπολίτης Γρεβενοῦ ἤλθε στὴ δ' τάξη¹ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ., ὁπότε καὶ τὸν τίτλο «ὑπέρτιμος» πήρε, καὶ στὰ νεότερα χρόνια «Ἐξαρχος Νοτίου Μακεδονίας» ἐπονομάσθηκε, τίτλο, ποὺ διατηρεῖ ὡς σήμερα².

1. Δωρόθεος Α' (1528). Σὲ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Ἰωάσαφ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, μὲ χρονολογία: «ἔτος ζλστ' (7036 ἀπὸ κ.κ. ἡ 1528 μ.Χ.) μηνὶ Ὀκτωβρίῳ λ' (30)», σὰν ἐπαινετικὸ καὶ εὐεργετικὸ ἔγγραφο πρὸς τὸν «τιμιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κύρ-Νικάνορα καθηγούμενον τῆς Ἱερῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος καὶ Θαυματουργοῦ Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου τοῦ ἐπὶ κλίον(;) Ζάμπουρτζα», ἀναφέρεται καὶ ὁ «Πανιερώτατος Μητροπολίτης Γρεβενοῦ κύρ-Δωρόθεος»³.

2. Συμεὼν (1538). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁴.

3. Λεόντιος (1566). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

4. Δημήτριος. Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» μὲ τὶς ἐξῆς πληροφορίες: «Εἶναι γνωστοὶ (Σ.Σ. ὁ προηγούμενος Λεόντιος καὶ ὁ Δημήτριος) ἀπὸ ἐπιστολῇ τοῦ ὁ Σωφρόνιος (ποιοῦ;) ἀπευθύνει, μετὰ τὸ 1566, πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως»⁶.

5. Καλλίστρατος (1592). Ὁ Μανουὴλ Ι. Γεδεὼν στὰ «Πατριαρχικά Γράμματα» του μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ὁ τὸ 1592-1619 ἀκμάσας Μητροπολίτης Τυρνόβου Διονύσιος Ράλλης, ἐκ Κομνηνῶν καταγόμενος,

1. Heinrich Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, στή σελ. 28: «Κῶδιξ 418

Ἐν τινι νομίμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου ἐκτὸς σελίδος τινὸς εὑρεται καὶ τοιαύτη τάξις τοῦ ἰδίου (Σ.Σ. Ἀχρίδος) θρόνου:

αὶ Μητροπόλεις

αὶ Ἐπισκοπαί

—Καστορίας

—Σισανίου

—Πελαγονίας

—Μογλενῶν

—Βοδηνῶν

—Πρεσπῶν

—Γραιβενὸν

—Κιτζάβων

—Βελεγράδων

—Ἰσπατίας

—Αὐλῶνος

—Βελαατοῦ

—Στρωμνίτζης

—Μολισκοῦ

—Κορυτζᾶς

—Γκόρας

—Διβρῶν

—Ἐλμπασανίου»

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686-688.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986, σ. 21.

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

σπουδαίαν ἀποστολήν εἰς Ρωσίαν ἀνέλαβε μετὰ τοῦ Μητροπολίτου Γρεβενῶν Καλλιστράτου...»¹.

6. Σέργιος Α' (1615-1623). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»².

7. Ἀνθίμος Α' (1623-1624). Ἀναφέρεται στὸ 812 σιγίλιο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοσόφου, ἀπὸ ὅπου πῆραν τὴν πληροφορία ὅλοι οἱ νεώτεροι.

8. Ἰωάσαφ (1624). Εἶναι γνωστός ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ (Φεβρουαρίου 1624) τοῦ φιλενωτικοῦ ἐπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας Πορφυρίου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸν VIII³.

9. Δανιήλ (1628-1630). Ἀναφέρεται στὸ ἴδιο 812 σιγίλιο, πὺ ἀναφέρουμε πρὸ πάνω.

10. Γαβριήλ Α' (1630-1633). Ἀναφέρεται στὴν «Echos d'Orient»⁴. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ, στὸ μοναστήρι τοῦ Σηηλαίου Γρεβενῶν: «Ἀρχιερατεύοντος κυρίου Κυρ-Γαβριήλ, ἐκ χωρίου Μηλιάς Μετσόβου, ἐπὶ βασιλείας Σουλτάνου Μουράτ Ἰβραήμ (7141 ἀπὸ κ.κ.) καὶ ἀχλγ' (1633 μ.Χ.)».

11. Βησσαρίων (1652). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

12. Γρηγόριος Α' (1668). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» καὶ Gelzer⁶.

13. Κύριλλος Α' Ἰουστινιανῆς [1670-1677(:)]. Οἱ βασικὲς πληροφορίες πὺ διαθέτουμε γι' αὐτὸν προέρχονται ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο Σέργιο Σιγάλα⁷.

1. Χρ. Ἐνισλείδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 22.

2. «Echos d'Orient» ἔ.ἀ., σ. 304.

3. Χρ. Ἐνισλείδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Β. Γ. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35, ὁ ὅποιος προσθέτει «μετατεθείς εἰς τὴν Ἱερὰν Μητρόπολιν Ν. Πατρῶν (Ὑπάτης) ἀπέθανε τῷ αὐτῷ ἔτει».

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304 («Gabriel 1630»).

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 168.

7. Σεργίου Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 23-25 καὶ 98-103. Τοῦ ἱδίου, «Ὅσιος Νικάνωρ», Α', Ἰούλιος 1986, 7, 104-108. Στὸ τελευταῖο φύλλο μιᾶς «Ρημάδας» τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου (Σπυρ. Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων», ΙΕΤ', 267-268), ἀναφέρεται «...ἐτοῦτο τὸ χαρτί ἦνε τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου γρεβενῶν κυρ βεντζηου κυρ κυρίλου ἐκ τῆς χοίου...» καὶ πρὸ πέρα μετὰ λατινικὰ στοιχεῖα: «Cuesto libro Are di monsino (sik) Cirillo arcivescovo Justiniano 1670 Ὀκτωβρίου 15». Καὶ πρὸ κάτω: «Cuesto libro è di Mon-sign Cirillo Giustiniani Archivescovo di Greveno anno domini 1675». Δεύτερη πληροφορία ἔχουμε: Στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Νικάνωρος τῆς Ζάμπορδας διασώζεται ἓνα σιγίλιο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας μετὰ ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου 1677..., πὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς: «Καστορίας Δαβίδ,

14. Παγκράτιος (1676). Ὁ H. Gelzer¹ ἀναφέρει μὲ περίεργη —γιὰ μᾶς τουλάχιστον—ἐγγραφή: «Ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676, ὑπογραφή Παγκράτιος».

15. Θεοφάνης Α' (1676-1684). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν «Echos d' Orient» μὲ ἔτος 1676² καὶ ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογία 1767, 1683 καὶ 1684³.

16. Θεοφάνης Β' (1691-1719). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογίες 1691, 1694, 1695, 1709, 1718, 1719⁴ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀνθίμο Ἀλεξούδη μὲ χρονολογία 1691-1719⁵, μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ὄλους τοὺς νεώτερους⁶.

Στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1703 ΑΥΓ...ΕΚΤΙΣΤΗ Ο

Σισανίου Λεόντιο, Γρεβενῶν Κυρίλλο καὶ Πρεσπῶν Διονύσιο».

Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς προβληματίζει, γιατί, ὅπως ἀναφερόμαστε καὶ πιὸ κάτω, ὁ H. Gelzer (σελ. 117) ἀναφέρει ὅτι: «ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους (:) ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενοῦ καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676», φέρει ὑπογραφή: Γρεβενῶν Παγκράτιος. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν προηγουμένη πληροφορία μητροπολίτης Γρεβενῶν τὸ 1676 ἔπρεπε νὰ ἦταν ὁ Κύριλλος.

Ἡ χρονική, ἀλλά καὶ ἡ οὐσιαστική διάσταση σ' αὐτὲς τὶς δυὸ πληροφορίες εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακή καὶ θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ μεσολάβησε καὶ κάποιο ἄλλο ἱστορικὸ γεγονός, πού ἐμεῖς τὸ ἀγνοοῦμε σήμερα.

Ὅπως δὲ ὁ Κύριλλος δὲν μπορεῖ νὰ παρέμεινε —ἀν παρέμεινε— στὰ Γρεβενὰ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ 1677, ἀφοῦ τὸ πρακτικὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ του στὴν Plouinec τῆς γαλλικῆς Βρετάννης στίς 23 Δεκεμβρίου 1685, γράφει ὅτι: «...παρέμειναν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ ὁκτὼ ἔτη...», πράγμα πού σημαίνει ὅτι βρισκόταν στὴ Ρώμη στὸ 1677.

Ἀλλὰ καὶ ἡ περικοπὴ τοῦ Πρακτικοῦ «...ἀποδημήσαντος (τοῦ Κυρίλλου) μέσα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀγίου Πατρὸς καὶ Πάπα Ἰννοκεντίου XI..., ἀπὸ τὰ πιστοποιητικὰ ὅλων τῶν θρησκευτικῶν Κανόνων, ἀπὸ τὸ διαβατήριον... καὶ ἀπὸ τὴν ἰδικήν μου γνώσιν, τοῦ ὑπογράφοντος Ἰωσήφ ντὲ Μπομπονὺ, ἱερεὺς κλπ...», μᾶς δημιουργεῖ πολλὰς ἀπορίες καὶ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν «ἐξορία» του, τὴν αἰτία τῆς «ἐξορίας» του, —ἀν πρόκειται γιὰ ἐξορία— καὶ γιὰ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας του, ἐν προκειμένῳ στὴ Ρώμη καὶ ὄχι κάπου ἄλλου.

Τελικά, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ θέμα τοῦ Κυρίλλου Α' Ἰουστινιάνι, ὅπως καταλήγει στίς ἐρευνητικές του σημειώσεις, πού ἔστειλε ἀπὸ τὴ Ρώμη στίς 21 Δεκεμβρίου 1985 πρὸς τὸν μητροπολίτη Σέργιο καὶ ὁ Henri Vos, Via del Bebuino 149, 00187 Roma-Italia, θὰ ἀπαιτοῦσε περαιτέρω ἐρευνα.

1. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 117.

2. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

3. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 119, 120, 125.

4. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 48, 50, 59, 63, 64, 69, 74, 75, 83, 86, 87, 94.

5. Ἀνθ. Ἀλεξούδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35. Σεργ. Σιγά-λα, ἔ.ἀ., σ. 31.

ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΑΛΕΜΟΝΟ ΤΗΣ ΧΟΡΑΣ ΠΕΡΙΒΟΛΙ, ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΚΥΡ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ...»¹.

Στὸ ἐβδομαδιαῖο περιοδικὸ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (ἔτος Γ' στὴν Κωνσταντινούπολη, 8 Δεκεμβρίου 1882, τ. Ι') δημοσιεύονται τρία ἔγγραφα, ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Θεοφάνους, μὲ χρονολογίες 10 Ἀπριλίου 1695, 9 Ἰουλίου 1695 καὶ 12 Ἰουλίου 1691².

17. Χρύσανθος (1720-1728). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Ἀμυγδαλιές (Πικριβενίτσα) Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΛΗΤΟΥ: ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ 1728 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 30».

Στὸ παρεκκλήσιο τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιτοίχος ἐπιγραφή: «ΕΣΤΟΡΘΕΥ Ο ΘΗΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΩΝ ΚΕ ΠΑΝΕΦΥΜΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ...ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΥΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ...ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1720 ΣΕΠΤΕΒΡΗΟΥ 20»³.

Οἱ Ι.Ε. Ἀναστασίου καὶ Β.Ι. Ἀτέσης τὸν ἀναφέρουν μὲ χρονολογίες 1700 καὶ 1720 ἀντιστοιχῶς⁴.

18. Παρθένιος (1730-1743). Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀλεξοῦδη μὲ χρονολογία 1737-1743⁵. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ ὄλοι οἱ νεώτεροι.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Λόχη (πρ. Βίτσι) ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ: ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1742, ΙΟΥΝΙΟΥ 2».

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Παναγιά Γρεβενῶν (πρ. Τουρνίκι) ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΕΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ...ΙΟΥΝΙΟΥ Α' (30), ΑΨΑ' (1730 μ.Χ.).- ΖΣΛΗ' (7238 ἀπὸ κ.κ.)»⁶.

19. Πρόχορος (1743-1749). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀνθιμο Ἀλεξοῦδη μὲ χρονολογία 1743-1749⁷. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ νεώτεροι.

1. Θ. Κ. Π. Σαράντης, Τὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, Ἀθήνα 1977, σ. 166.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 29-31.

3. Αὐτόθι, σ. 31-32.

4. Ι.Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέσης, ἔ.ἀ. σ. 35.

5. Ἀνθ. Ἀλεξοῦδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 32-34.

7. Ἀνθ. Ἀλεξοῦδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

20. Μακάριος (1749). 'Αναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν H. Gelzer μετὰ χρονολογία 6 Μαρτίου 1749¹.

21. Σεραφεῖμ [1753-1756(;)]. 'Αναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν H. Gelzer μετὰ χρονολογίες 1 Μαρτίου 1753 καὶ 4 Αὐγούστου 1756².

22. Γρηγόριος Β' ὁ Σιατιστεὺς (1759-1767). 'Η «Echos d'Orient» τὸν ἀναφέρει μετὰ χρονολογία 1766³. 'Ο H. Gelzer τὸν ἀναφέρει μετὰ χρονολογία 1767⁴. 'Ο 'Ανθιμος 'Αλεξούδης τὸν ἀναφέρει μετὰ χρονολογία 1749-1767⁵. 'Ολοι οἱ νεώτεροι δέχονται τὶς χρονολογίες τοῦ 'Αλεξοῦδου.

Στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1760 ΣΕΠΤ...ΤΟΝ ΚΕΡΟΝ ΠΟΥ ΕΚΤΗΣΤΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ...»⁶.

'Ο Γρηγόριος ὑπογράφει, ὅπως καὶ ἄλλου ἀναφερθήκαμε, μαζί με τοὺς μητροπολίτες Καστορίας Εὐθύμιο, Βοδενῶν Γερμανό, Κορυτζᾶς Γεννάδιο, Τιβεριουπόλεως 'Ανανία καὶ Σισανίου Νικηφόρο τὸ συνυποσχετικὸ γράμμα γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς 'Αρχιεπισκοπῆς 'Αχρίδων καὶ τὴν ὑπαγωγή της ὡς μητρόπολης πιά στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁷.

23. Γεννάδιος Α' (1778). Στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Μεσολοῦρι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΜΕΝ ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΠΕΡΙΚΛΕΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΩ 1778 ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ ΥΠΟ ΤΩΝ ΟΡΕΣΙΒΕΙΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ ΤΟΣΚΑ* ΚΑΙ ΓΩΓΟΥ* ΕΝΔΟΝ ΔΕ ΑΓΙΟΓΡΑΦΗΘΗ ΕΠΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ...».

24. Γαβριήλ Β' (1781-1791). Μιά ἐγγραφή στὸ περιθώριο ἐνὸς βιβλίου «Κλίμαξ 'Ιωάννου» στὸ μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν λέγει: «1781 Φεβρουαρίου 10. Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου κυρ-Γαβριήλ». 'Ο Γαβριήλ ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ μιὰ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 'Ιωάννου Προδρόμου στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτου 'Ηλίου

1. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 107.

2. Αὐτόθι, σ. 109-110.

3. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

4. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 125.

5. 'Ανθ. 'Αλεξοῦδης, ἔ.ἀ., σ. 98, 103, 105.

6. Θ. Κ. Π. Σαράντη, ἔ.ἀ., σ. 168.

7. 'Ανθ. 'Αλεξοῦδης, ἔ.ἀ., σ. 105. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 34-47.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν καπετὰν Τόσκα τῆς δημοτικῆς ποίησης, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Λάβδα Γρεβενῶν. 'Υπῆρξε ξακουστός ἀρματολὸς στὸ ἀρματολίκι τῆς Πίνδου, ποὺ εἶχε ἔδρα τὴ Βάλια Κάλντα τοῦ Περιβολίου.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Γκόγκο Μήσιο ἀπὸ τὸ Περιβόλι Γρεβενῶν. Πολυτραγουδι-σμένος ἀρματολός. Πέθανε μετὰ ἀπο βασανιστήρια ἀπὸ τὸν 'Αλῆ Πασά στὰ Γιάννινα.

τῆς Σαμαρίνας Γρεβενῶν. Ἀναφέρεται ἀκόμα καὶ στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου) στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΠΡΟΒΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ... ΕΝ ΕΤΕΙ 1791».

Σὲ σιγίλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριήλ Δ' (1780-1785), ποὺ διασώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Γαβριήλ¹.

25. Ν ε ό φ υ τ ο ς (1792). Μιά ἐγγραφή σὲ μνηαῖο Ἰανουαρίου (ἐκδοση Βενετίας 1768) στὸ μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας ἀναφέρεται στὸν Νεόφυτο: «Ενθύμισις οταν ἐχιροτονήθη ἀρχιερεὺς ο ἅγιος ἐριθρῶν εἰς τὸ τὸ Γρεβενῶν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου κυρίῳ κυρίῳ αγίῳ Καστορίας 1792 Ἰανουαρίου 30».

Σὲ μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ἀναφορά καταχωρημένη στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου καὶ Σιατίστης μὲ συντάκτη τὸν Νεόφυτο ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς ποὺ ἐπεξηγοῦν τὴν πιὸ πάνω ἐγγραφή: «περὶ δὲ τὸ ,αψ'β' (1792) ἔτος λ' (30) Ἰανουαρίου μηνὸς ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Ἑρυθρῶν παρὰ τε...»². Ὅποτε πῆγε στὴν κανονικὴ τοῦ θέσε στὴ Σιατίστα.

26. Γ α β ρ ι ή λ Γ' Γ ι ά γ κ α ς [1792-1806(;)]. Ἀναφέρεται στὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πάντων στὸ χωριὸ Κραβιά Γρεβενῶν: «Αὗται αἱ σεβάσμιαι εἰκόναι...ἱστορήθησαν ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου ἀγίου Γρεβενῶν κυρίου Γαβριήλ...εν ἐτει 1802 εν Ἰανουαρίῳ».

Σημαντικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κριτικὸ πόνημα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ν. Α. Βέη ἐπάνω στὸ «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τὸν συγγραφέα της» (σελ. 35):

«Ὁ δεσπότης τῶν Γρεβενῶν... νοματίζεται Γαβριήλ κι ἦτανε γυιὸς τοῦ Γεώργη Γιάγκα, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, μάλιστα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα κατοικοῦσε στὰ Γιάννενα. Ἐγγονὴ τοῦ Γεώργη Γιάγκα καὶ πρῶτῃ ἀνεψιὰ τοῦ δεσπότη Γαβριήλ ἦταν ἡ ξακουστὴ καὶ πολυτραγουδιμένη κυρά-Φροσύνη, πανώρια γυναίκα, μὰ κακοστρατισμένη. Ὁ Γαβριήλ ἦταν στὴν ἀρχὴ δεσπότης Γρεβενῶν, ἔπειτα Ἐπαχτου καὶ Ἄρτας (1810 μῆνας Ὁχτώβρης), ἔπειτα Λάρισας καὶ τελευταῖα γιαννίνων. Κατηγορεῖται κι αὐτὸς γιὰ τὴν ντροπιασμένη διαγωγή του ἀπέναντι τῶν Τούρκων καὶ γιὰ ραδιουργίες κατὰ τῶν κληρικῶν.

Ὁ Γρεβενῶν Σέργιος γράφει ὅτι στὰ 1810 μετατέθηκε στὴ Λάρισα

1. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 47-49.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 49-50.

καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ Γιάννινα, ὅπου καὶ πέθανε στὰ 1826¹.

27. Γ ρ η γ ὀ ρ ι ο ς Γ' Σ τ α μ α τ ἑ λ ο υ, Μ π ῖ σ τ η ς (:). Κατὰ τὴ ΘΗΕ (Δ', στ. 800), ὅπως λέγει ὁ μητροπολίτης Σέργιος Σιγάλας, ὁ Γρηγόριος ἔγινε διαδοχικὰ μητροπολίτης Γρεβενῶν, Ἀμισοῦ καὶ Καλλιουπόλεως Μαδύτου. Τὸ 1808 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κορώνης, ὅπου βρῆκε τραγικὸ θάνατο στὰ 1821. Ἐθνομάρτυς μητροπολίτης².

28. Β α ρ θ ο λ ο μ α ῖ ο ς [1803-1820(:)]. Παρουσιάζεται νὰ ὑπογράφει μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλους 28 ἀρχιερεῖς ὁ Βαρθολομαῖος σὲ Συνοδικὸ Τόμο στὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1806-1808).

Ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τῆς ἱστορήσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1819, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Σμίξη Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1803. Τέλος, ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου πάλι στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ 1820».

Καὶ ὁ Rouqueville πού πέρασε, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναφέρουμε, δυὸ φορές ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ἐκφράζεται μὲ πολὺ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν Βαρθολομαῖο³.

29. Γ α β ρ ῖ η λ Δ' (1820-1822). Μία σημείωση, ἀπὸ ἄγνωστο χέρι σὲ ἓνα μνηαῖο Ἰουνίου, στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν λέγει: «1822 Φεβρουαρίου 14, ἐχάλασαν τὸν Δεσπότη μας ἔξω ἀπὸ τὸ Βράστινο»⁴. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Γαβριήλ. Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού συνεχιζόνταν οἱ ἀγῶνες τῆς παλιγγενεσίας στὸ Βέρμιο καὶ στὴ Χαλκιδικὴ καὶ στὴ Νάουσα. Ἄλλος ἓνας ἔθνομάρτυς μητροπολίτης.

30. Ἀ ν θ ι μ ο ς Β' (1827-1831). Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ τῆς συνεχιζόμενης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ἐπληρώθη ἡ ἔδρα ἀμέσως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γαβριήλ καὶ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Ὁ Ἀνθιμος ἀναφέρεται στὴ σελίδα 37 τοῦ ἔργου τοῦ Φιλίππιδι «Ἐπαναστασις καὶ καταστροφή τῆς Νάουσας». Τὸν φέρουν μνημένο στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτη Ἡλία στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν ἀναφέρεται ὁ Ἀνθιμος μὲ ἔτος 1828. Στὴν ὑπέρ-

1. Χρ. Ἐνισλειίδη, ἑ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλας, ἑ.ἀ., σ. 49-51.

2. Σεργ. Σιγάλας, ἑ.ἀ., σ. 51.

3. Αὐτόθι, σ. 51-54.

4. Τὸ χωριὸ Βράστινο (σήμερα Ἀνάβρυτα) ἦταν τὸ δυτικότερο τουρκοχώρι τῆς ἐπαρχίης Γρεβενῶν. Γύρω του ὅλα τὰ χωριά ἦσαν χριστιανικά. Βρίσκεται πάνω στὸν δρόμο ἀπὸ τὰ Γρεβενά πρὸς τὰ χωριά τῆς Πίνδου.

θυρη επιγραφή της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο ίδιο χωριό αναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΑΝΘΙΜΟΥ: αωκθ' (1829)».

Ο Σέργ. Σιγάλας μάς πληροφορεί ότι σε ένα έντυπο εὐαγγέλιο, ἐκδόσεως 1803, σώζεται μιὰ ἐγγραφή: «1831 Φεβρουαρίου τρεῖς, Τρίτη, ἀπέθανε ο μακαρίτης ὁ δεσπότης Ἀνθίμος Γρεβενῶν κὲ ἔφεραν τὸν δισπότη ἀπὸ τὴν σέλητζα κὲ τὸν ἔθαψαν. ἤμαστιν παπάδες εἴκοσι πέντε μὲ τὸν δισπότη κε δύο ἡεροδιάκονη. Ἐφεραν καὶ τὸν Ψάλτη ἀπὸ τὴν σέλητζα κε ἔψαλεν. Παπαθόδωρος γράφω»¹.

31. Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς (1831-1837). Στὶς «Πατριαρχικὲς Πινακίδες» τοῦ Μηναῦ Δ. Χαμουδοπούλου ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐξῆς: «Τοῦ Μ. Ἀρχιδιακόνου Γερασίου κατὰ Φεβρουάριον ἰδ. ε. (1831) ἐκλεγέντος εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποβιώσαντος Γρεβενῶν Ἀνθίμου»².

Σὲ ἐπιγραφή πού σώζεται στὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, πού ἐκκλησιαστικὰ ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν καὶ διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία Βοΐου, ἀναφέρεται: «1834, Σεπτέμβριος, ἐξωγραφήθη τὸ ἱερὸν τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἐπὶ ἀρχιερέως Κυρίου Γερασίου...»³.

Ἀναφέρεται καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου, πού ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, στὴ συνοικία Βαρόσι ἢ Μητρόπολη Γρεβενῶν. Ἐκεῖνη ἡ ἐκκλησία, πού εἶχε ὑπέροχη ἀγιογράφηση καὶ περίφημο ἐπίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο, πυρπολήθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1937, τὴν ἡμέρα τοῦ πανηγυρισμοῦ της. Ἡ ἐπιγραφή πού διασώθηκε ἀπὸ τὸν Χρ. Ἐνισλείδη ἔλεγε: «...τοῦ ἱεράρχου καὶ ὑπερτίμου ἡμῶν δεσπότη κυρ-Γερασίου καὶ τῶν...1837 Ἰουνίου 3».

32. Ἰ ω α ν ν ί κ ι ο ς (1837-1849). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1837 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν καὶ διαδέχθηκε τὸν Γεράσιμο πού πέθανε. Τὸ 1849 μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια γιὰ νὰ διαδεχθεῖ ἐκεῖ τὸν Σωφρόνιο⁴.

Σὲ ἓνα μνηαῖο Μαρτίου στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἀναφέρεται τὸ πολυχρόνιό του: «Ἰωαννικίου τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Γρεβενῶν, ὑπερτίμου ἡμῶν ἀ-

1. Σ ε ρ γ. Σ ι γ ά λ α., ἔ.ἀ., σ. 54-55. Ἡ Σέλιτσα εἶναι ἡ σημερινὴ Ἐράτυνα, ὅπου βρέθηκε ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἰωαννίκιος (1811-1835) γιὰ νὰ τὸν φέρουν στὴν κηδεῖα τοῦ Ἀνθίμου.

2. Σ ε ρ γ. Σ ι γ ά λ α., ἔ.ἀ., σ. 55-56.

3. Αὐτόθι, σ. 57-58.

4. Αὐτόθι, σ. 57-58.

θέντου καὶ δεσπότη, Πολλά τὰ ἔτη¹.

Σὲ ὑπέρβουρη ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Κοσμάτι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «Ἱστορίθη... ἐπὶ ἐτους 1847 ἰουλίου 20, ἀρχιερατεύοντος Πανιερωτάτου Κυρίου Κυρίου Ἡωαννικίου...».

Σὲ ἄλλη ὑπέρβουρη ἐπιγραφή στὴν κύρια εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, ποὺ καὶ προηγουμένως τὸ ἀναφέραμε, ἀναγράφεται: «ἩΣΤΟΡΙΘΗ... ΑΡΧΗΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ... ΕΠΙ ΕΤΟΣ 1848 ΟΚΤΟΜΒΡΙΟΥ 4».

Τέλος, σὲ μιὰ ἄλλη ἀκόμα, ὑπέρβουρη πάλι, ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν στὸ χωριὸ Λόχμη (πρ. Βίτσι) ἀναφέρεται ὁ Ἰωαννίκιος, μὲ ἔτος 1848.

Ὁ Ἄθανάσιος Γρ. Γερομιχαλός, μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔκαμε σὲ δεκατέσσερις κώδικες στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, συνένταξε τὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Γρεβενῶν, ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, βασισμένο σὲ ἀμάχγητα στοιχεῖα².

Παρόμοια καὶ εὐρύτερη ἔρευνα ἔκαμε γιὰ ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ θέμα (τοὺς ἱεράρχες στὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν) ὁ σημερινὸς μητροπολίτης Σέργιος Π. Σιγάλας³.

Πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ θὰ στηριχθοῦμε καὶ θὰ ὁλοκληρώσουμε αὐτὸ μας τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι σήμερα, προσθέτοντας καὶ τὰ τυχόν δικά μας εὐρήματα.

33. Ἀγάπιος (1849-1864). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1849 ὁ μ. πρωτοσύγκελος Ἀγάπιος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Ἰωαννικίου ποὺ μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πιστικὸ (πρ. Πισκὸ) διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ... ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΤΕ ΚΑΙ ΕΚΑΛΛΩΠΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ἈΩΜΘ' (1849) ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΓΡΙΒΙΝΩΝ...».

Στὸ «Σύνταγμα Κανόνων» Ράλλη-Ποτλῆ καὶ στὸ Κεφάλαιο «Τάξεις τῶν Ὁρώων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» ὁ Γρεβενῶν μνημονεύεται ὉΘ' (79ος) καὶ Ὑπέρτιμος ὁ Ἀγάπιος⁴.

1. Χρ. Ἐνισλειδίη, ἔ.ἀ., σ. 63.

2. Ἀθαν. Γρ. Γερομιχαλὸς, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν μητροπολίτη Κίτρου Βαρνάβα γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του. Ἀθῆναι 1980, σ. 131-143.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, Μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986.

4. Γεωργίου Α. Ράλλη-Μιχαήλ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱε-

Παρουσιάζεται ακόμα ο 'Αγάπιος νά υπογράψει τήν κατάσταση εἰσφορῶν, πού ἀναφέραμε σέ προηγούμενο κεφάλαιο, γιά τά χωριά τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν μέ ἡμερομηνία 22 Ἰουλίου 1858.

Ὁ 'Αγάπιος ἀναφέρεται ακόμα σέ μιὰ σημείωση ἀγνώστου σέ ἓνα μηνιαῖο Ἀπριλίου στήν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου στοῦ χωριό Περιβόλι Γρεβενῶν, μέ ἡμερομηνία «1863 Ἀπριλίου 17». Στά θεμέλια αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἐτάφη μετὰ ἓνα χρόνο περίπου ὁ 'Αγάπιος.

34. Γεννάδιος Β' Παπαρούσης (1864-1873). Ἀπό ἀπλὸς ἱεροκέρυξ τὸ 1863 καὶ μέσα σέ ἓνα χρόνο περίπου χάρις στὰ προσόντα του καὶ τῇ δραστηριότητά του ἀνέβηκε ὅλους τοὺς ἱερατικούς βαθμοὺς καὶ τίτλους ἔτσι πού στίς 22 Αὐγούστου 1864 ὁ «Μέγας Ἀρχιδιάκονος Γεννάδιος Παπαρούσης» νά χειροτονηθεῖ μητροπολίτης Γρεβενῶν γιά νά διαδεχθεῖ τὸν Ἀγάπιο πού πέθανε.

Ἀναφέρεται σέ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Σερβίων καὶ Κοζάνης Εὐγενίου πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μέ ἡμερομηνία 19 Νοεμβρίου 1872¹. Ἐπειδὴ ἔφθασαν στὸν Πατριάρχη ἀνησυχητικὲς πληροφορίες ὅτι ὁ Γρεβενῶν Γεννάδιος εὐνόησε τὴν τότε μόλις παρουσιαζομένη ἀρουμενικὴ προπαγάνδα ὁ Εὐγένιος πῆρε τὴν ἐντολὴ νά ἐξακριβώσῃ τὴν ἀλήθεια. Ἀπαντώντας μέ αὐτὸ τὸ γράμμα ὁ Εὐγένιος ἀναφέρει ὅτι στήν ἀρχὴ ὁ Γεννάδιος ἔδειξε κάποια εὐνοία πρὸς τὴν προπαγάνδα, ἀλλὰ ἀμέσως κατόπιν, ὅταν κατάλαβε τοὺς ἀντεθνικούς σκοποὺς τῆς, ἄρχισε νά ἀντιδρᾷ μέ ἐπιτυχία, σέ συνεννόησά μάλιστα καὶ μέ τοὺς γείτονες ἱεράρχες.

Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ θέμα δὲν ἔληξε εὐνοϊκὰ γιά τὸν Γεννάδιο, γιατί ἀντικαταστάθηκε (;) ἀμέσως καὶ δὲν ξέρουμε τί ἀπέγινε.

35. Κυρίλλος Β' ὁ ἀπὸ Περιστερᾶς (1874-1888). Στὸ ἀρχεῖο τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν φυλάσσεται ἡ προσωπικὴ, καθὼς καὶ ἡ ὑπηρεσιακὴ του, ἀλληλογραφία.

Σέ μιὰ ὑπέρθυρη ἐπιγραφὴ στὸν Προφῆτη Ἡλία στοῦ χωριό Ὑνοιξη Γρεβενῶν (πρ. Γκρέους) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἱστορήσιμος τῆς ἐκκλησίας ἔγινε: «ἐν ἔτει 1877 μηνὶ Σεπτεμβρίῳ 22, Ἀρχιερατευόντος τοῦ Πανιερωτάτου Ἀγίου Γρεβενῶν Κυρίου Κυρίλλου...».

36. Κλήμης ὁ Ἐσφιγμένιτης, ὁ ἀπὸ Δρυϊνουπόλεως (1888-1896). Καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀλβανιοῦπολιν (Ἐλβασάν) τῆς Βορείου Ἡπείρου. Τὸ οἰκογενειακὸ του ὄνομα ἦταν Φολάν. Ἦταν πολὺ μορφωμένος κληρικός καὶ ὀνομαστός γιά τὴν ἐθνικὴ του δράση. Κινδύνεψε νά τὸν

ρὼν κανόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τόμοι 6, Ἀθήνα 1852-1856. Ε', σ. 521.

1. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, ἑ.ἀ., σ. 118.

κρεμάσουν οἱ ρουμανίζοντες τοῦ Περιβολιοῦ.

Ἐγινε καλὸ γηρος στὴ Μονὴ Ἑσφιγμένου, ἀπὸ ὅπου πῆρε καὶ τὸ ὄνομα Ἑσφιγμένης. Σπούδασε στὴ Χάλκη. Χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Κλαυδιουπόλεως. Μητροπολίτης Σταγῶν ἀπὸ 1873-1880. Μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως ἀπὸ 1880-1888.

Ἀπὸ τὸν κώδικά του (500 σελίδες), ποὺ σώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, μαθαίνουμε τὸν βίο του καὶ τὴν ἀπαράμιλλη δραστηριότητά του.

37. Δωρόθεος Β΄ Μαμμέλης, ὁ ἀπὸ Σιγῆς (1896-1901). Ἀπὸ τὴν Καλλίπολη καὶ Μάδυτο ἦλθε στὰ Γρεβενά. Μετατέθηκε στὴν Πρέβεζα καὶ μετὰ διετέλεσε τοποτηρητὴς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

38. Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης ἢ Μάγνης (1901-1910). Γεννήθηκε στὰ 1864 στὴ Μαγνησία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὰ 1886 ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Χάλκη. Ἀπὸ τὸ 1892-1896 σπούδασε νομικά στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Παρίσι. Σπούδασε τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα στὸ Λονδίνο. Ἀπὸ τὸ 1896 μέχρι τὸ 1901 δίδαξε νομικά στὴ Χάλκη ἀπὸ ὅπου τὸν χειροτόνησαν μητροπολίτη Γρεβενῶν.

Ὡς ποιμενάρχης ἐπέδειξε ἀξιοθαύμαστη δραστηριότητα καὶ ἐθνικὴ αὐταπάρνηση σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Ἄφησε τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις στὸ ποίμνιό του.

Τὸ 1910-1922 ὑπηρέτησε στὴ Δράμα. Στὴ Νεοκαισάρεια 1922-1924. Πριγκηπονήσων 1924-1927. Χαλκηδόνας 1927-1932 καὶ Ἐφέσου 1932-1935.

Ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἔχουμε σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ...ΝΑΟΣ ΕΝ ΕΤΙ 1909, Μαρ. 2 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ Κ:Κ: ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ...».

39. Αἰμιλιανὸς Α΄ Λαζαρίδης (1910-1911). Καταγόταν ἀπὸ τὰ Πέρματα τοῦ Ἰκονίου. Γεννήθηκε στὰ 1877 καὶ κατακρεουργήθηκε καὶ ἔπεσε ὑπὲρ πατρίδος στὶς 1/14 Ὀκτωβρίου 1911 ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Αἰμιλιανὸς (πρ. Γκρινιάδες) Γρεβενῶν μαζί μὲ τὸν διάκονό του.

40. Αἰμιλιανὸς Β΄ Δάγκουλας (1911-1920 καὶ 1922-1924). Ἐπανάφερε τὸν χριστιανισμό τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὴν εἶχαν κάνει τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας, στὴ συνοικία Σελιὸ τῶν Γρεβενῶν. Μετατέθηκε στὴν Ἐλευθεροῦπολη.

41. Νικόλαος Παπανικολάου (1924-1933). Εἶχε ἐξαιρετικὴ ἐθνικὴ δρᾶση. Γεννήθηκε στὴ Σιάτιστα στὰ 1883. Ἀπόφοιτος τῆς Χάλκης. Τὸ 1913, ὡς πρωτοσύγκελος τοῦ μητροπολίτη Μαρωεῖας (Κομοτηνῆς) ἐξορίσθηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ βασανίσθηκε. Τὸ 1918

χειροτονήθηκε επίσκοπος Νεαπόλεως στην Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα ὡς μητροπολίτης ὑπηρέτησε στὴν Κομοτηνὴ καὶ στὴν Καισάρεια, ἀπὸ ὅπου τὸν ἐδιώξαν οἱ Τοῦρκοι στὰ 1921. Διορίσθηκε τοποτηρητὴς τοῦ μητροπολίτη Σιδηροκάστρου καὶ στὰ 1924 ἔγινε μητροπολίτης Γρεβῶν. Πέθανε τὸ 1933.

42. Γερβάσιος Σουμελίδης (1934-1943). Γεννήθηκε στὸν Πόντο στὰ 1882. Πτυχιούχος τῆς Χάλκης. Στὰ 1914 ἦταν μητροπολίτης Σεβαστείας, ἀπὸ ὅπου τὸν καταδίωξαν οἱ Τοῦρκοι. Πέθανε τὸ 1943.

43. Θεόκλητος Σφήνας (1943-1950). Γεννήθηκε στὸν Πειραιά. Ἀπόφοιτος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πέθανε τὸ 1950.

44. Φίλιππος Τσορβάς (1952-1958). Ἀνήγειρε ἐκ βάθρων τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, στὸ Σελιὸ τῶν Γρεβῶν, ποῦ ἦταν τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἰδρυσε τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, τὸ γηροκομεῖο καὶ τὰ μαθητικὰ συσσίτια. Μετατέθηκε στὴ Δράμα.

45. Χρυσόστομος Παπαεγνατίου (1960-1975).

46. Σέργιος Β΄ Σιγάλας (1976). Ὁ σημερινὸς μητροπολίτης.

Ε'. Η ΒΡΕΑΝΥΤΗΣ ΗΤΟΙ ΒΛΑΧΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Πρὶν κλείσουμε τὸ θέμα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβῶν, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴ «Βρεανύτιδα ἤτοι Βλάχων Ἐπισκοπή». Καὶ τὸ θεωρήσαμε ἀπαραίτητο, γιατί αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βλαχοφώνων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πολὺ προκλητικὸ εἶναι, ἀφοῦ κανένας δὲν ἀσχολήθηκε μέχρι σήμερα μὲ αὐτό, ἀπὸ ὅ,τι ἐμεῖς τουλάχιστον ξέρουμε. Ἀκόμα καὶ ὁ βασικὸς λόγος γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβῶν κατοικοῦν καὶ κινοῦνται σὲ μεγάλη ἀναλογία πληθυσμοῦ οἱ Βλάχοι.

Πρῶτα-πρῶτα τὸ ὄνομα τῆς Ἐπισκοπῆς παρουσιάζεται σὲ τέσσερις μορφές: «Βρεανύτης ἤτοι Βλάχων», «Βρεανότης ἤτοι Βλάχων», «Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων» καὶ «Βρεανόγου ἤτοι Βλάχων» Ἐπισκοπή ἢ Ἐπίσκοπος. Κανένα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα δὲν μᾶς βοηθεῖ στὸ νὰ βροῦμε κάποιον στοιχεῖο γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀν βέβαια ὑπῆρχε κάποια μόνιμη ἔδρα καὶ δὲν ἦταν καὶ αὐτὴ «κινητή», ἀφοῦ τοὺς «μετακινουμένους Βλάχους» ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήσῃ. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ πλησιέστερο στὴν προφορὰ τοπωνύμιο ἢ κατοικημένος τόπος πρὸς τὰ ὀνόματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ποῦ ἀναφέραμε, στὸν ἐλληνικὸ χῶρο

βρήκαμε ὅτι ὑπάρχει χωριὸ μὲ τὸ ὄνομα Βαγενήτι στὴ Δωδώνη τῆς Ἡ-πεύρου.

Ὁ Ν. Α. Βέης ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε περιοχὴ «Βαγενετία» στὴν Ἡ-πειρο, ποὺ μνημονεύεται σὲ πολλὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα μέχρι τὸν ΙΕ' αἰ. Στὸ Νομισματολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν μάλιστα ὑπάρχει μο-λυβδοβούλο τοῦ Θ' ἢ τοῦ Ι' αἰ., ποὺ ἀνῆκε σὲ κάποιον «Εὐτρόπιον βασι-λικὸν πρωτοσπαθάριον καὶ ἄρχοντα Βα(γε)νετίας». Καὶ ὁ Ν. Α. Βέης προσθέτει ὅτι κατὰ τὸν ΙΓ' αἰ. ἄνδρες ἀπὸ τῆ Βαγενετία κατέφυγαν στὶς αὐλὲς τῶν βαρῶνων τῆς Κέρκυρας. Ἦσαν, λέγει, «Ἀτσίγγανοι ἢ Γύφτοι»¹. Καὶ ἐμεῖς προσθέτουμε, «γιατὶ νὰ μὴ ἦσαν Βλάχοι», ὁπότε τὸ θέμα τοῦ ὀνόματος τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτῆς παίρνει ἄλλες διαστάσεις καὶ ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα².

«Ἡ Βρεανύτης ἡτοι Βλάχων Ἐπισκοπή» ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Κο-μνηνοὺς κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ. (1057-1081), γιὰ τοὺς «μετακινουμένους Βλά-χους» τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀ-χριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας³. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸ Τα-κτικὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἀργότερα ἀναφέρεται στὰ δυὸ Τακτικά, ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σελ. 272, ὑποσ. 3. Δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ μετὰ τὸν ΙΕ' αἰ., ἀπὸ τότε ποὺ ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε μερικὲς πιὸ συγκεκριμένες πληροφορίες.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι οἱ Κομνηνοί, ποὺ ἡ ἀπώτερή τους καταγωγὴ ἦταν ἀπὸ τὴν Κασταμονὴ καὶ ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὰ Κόμνα τῆς Θρά-κης—ἀπὸ ὅπου πῆραν καὶ τὴν προσωνυμία «Κομνηνοί»—εἶχαν δημιουρ-γήσει συγγενικὲς ἐξ ἀγγιστείας σχέσεις μὲ τοὺς Βλάχους.

Ἴσως ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σχέσης—ἂν βέβαια ὑπῆρξε—καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ δραστηριότης τῶν Βλάχων εἶχε κορυφωθεῖ, τόσο στὴ Βόρειο Θράκη, ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βενιαμὶν ὁ ἀπὸ Τουντέλας⁴, ἴσως ἐπηρεάσθησαν οἱ Κομνηνοὶ καὶ ἱδρυσαν τὴν Ἐπι-σκοπή.

1. Νικ. Α. Βέης, Βαγενετία, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Β', σ. 794.

2. Θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καθέδρα τῇ Μοσχόπολῃ αὐτὴ ἡ ἐπισκοπή, γιατί ἡ Μοσχό-πολη ἦταν τὸ σημαντικώτερο κέντρο τῶν Βλαχοφόνων κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκο-κρατίας. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὁ Μαρτινιανὸς (ἔ.ἀ.) δὲν ἀναφέρει τίποτε. Ἀντίθετα ἀφήνει νὰ διαφανεῖ σαφῶς ὅτι τῇ Μοσχόπολῃ τῇ χρησιμοποιοῦσε κατὰ καιροὺς σὰν καθέδρα ὁ ἐπίσκοπος Γκόρας.

3. Νικ. Α. Βέης, Βλάχοι, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Γ', σ. 330. H. Gelzer, Ungedruckte und Wenig Bekante Bistümerverszeichnisse der orien- talischen Kirche, BZ 1(1892) 257 καὶ 2 (1893) 41, 59, 60.

4. BNZ 2 (1921) 169.

Στάθηκε αδύνατο νά βροῦμε ἄλλες πληροφορίες γιά τὸ πότε ιδρύθηκε καὶ γιά τὸ πότε καταργήθηκε, ὅπως δὲν βρήκαμε καὶ ποῦ εἶχε τὴν καθέδρα της¹.

ΣΤ'. ΤΟ ΠΑΖΑΡΙ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΝΟΡΟΥΣ

1. Ὁ Rouqueville στὰ 1806, σὲ μιὰ περιήγησή του στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πέρασε πηγαίνοντας καὶ γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Γρεβενά. Στὴν ἐπιστροφή γιά τὴν ἔδρα του, στὰ Γιάννινα, ὅπου ἦταν πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Αἰλὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Γρεβενά-Μαυραναῖοι-Τίστα (Ζιάκας)-Περιβόλι-Βωβούσα- Γιάννινα².

Στὰ Γρεβενά, περιγράφει, συγκροτήθηκε ἡ συνοδεία του ἀπὸ μουλάρια, ποὺ ἀνῆκαν σὲ «καραβάνι» Βλάχων «κυρατζήδων». Καὶ συνεχίζει: «...ξεκινήσαμε πρῶτοι, στὴν κεφαλὴ τοῦ караβανιού, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν πολλοὶ ἔμποροι, ποὺ ἐμπορικὲς τοὺς ὑποθέσεις τοὺς καλοῦσαν στὸ Περιβόλι καὶ τὴν Ἀβδέλλα...». Συνεχίζοντας, πιὸ κάτω λέγει: «...ἀκολουθώντας ἕναν παλιὸ δρόμο, ποὺ οἱ ντόπιοι τὸν ἀποκαλοῦσαν Βασιλικά ἢ Στράτα καὶ ποὺ κατασκευάσθηκε ἐπὶ Τραϊανοῦ, περάσαμε ἀπὸ τοὺς Μαυραναῖους, πόλη ποὺ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀποκαλεῖ Μαρώνεια. Δεξιὰ, σχεδὸν παράλληλα, παρουσιάζεται τὸ Μαυρονόρος, γνωστὸ χωριὸ ἀπὸ τὴν ἐτήσια ἐμποροπανήγυρη ποὺ γίνεται ἐκεῖ».

Πραγματικά, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸ μικρὸ χωριὸ Μαυρονόρος³, ποὺ βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα περίπου δυτικὰ ὅπὸ τὰ Γρεβενά, κάθε ἀνοιξὴ γινόταν ἐκεῖ μεγάλῃ ἐμποροπανήγυρη, γεγονὸς ποὺ ἀπηχοῦσε πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτὴ, τοῦ Μαυρονόρους, ἔθιμο πανάρχαιο καὶ βυζαντινὸ, ποὺ ποιὸς ξέρει πρὶν ἀπὸ πόσους αἰῶνες εἶχε καθιερωθεῖ, διαρκοῦσε δεκαπέντε σχεδὸν μέρες. Ἀρχιζε Δευτέρα καὶ τελεῖωνε τὸ μεθεπόμενον Σάββατο.

Ὁ Rouqueville λέγει ὅτι ἀρχίζε μετὰ τὴν ἑαρινὴ ἰσημερία, δηλαδὴ μετὰ τὶς 9 Μαρτίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ γινόταν σ' ἐκείνη τὴν ἡμερομηνία γιά νὰ ψωνίζει ὁ κόσμος γιά τὸ Πάσχα. Ἀλλοῦ πάλι ὁ Rouqueville λέγει ὅτι γινόταν ἀργότερα, στὶς 30 Ἰουνίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, φαίνεται ὅτι παρὰ σύρθηκε ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποὺ γινόταν ἡ ἄλλῃ ἐτήσια ἐμποροπανή-

1. Ὁ Ἀντ. Ταχιάος μᾶς παραπέμπει στὸν H. Gelzer (BZ, 2, 1893, σ. 60), ποὺ μᾶς λέγει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ πληροφορία γιά τὴν καθέδρα τῆς Ἐπικοπῆς.

2. Fr. Rouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820-21, B, VIII, σ. 434-440.

3. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἀγαπίου τοῦ 1858, ποὺ ἀναφέρουμε σὲ προηγούμενον κεφάλαιο, τὸ παρουσιάζει μὲ 24 οἰκογένειες, ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας τοῦ 1692 μὲ 29 / 4 βαφτιστικά καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981 μὲ 136 κατοικοὺς.

γυρη, τὸ Κοτζὰ Παζάρ (Μεγάλο Παζάρι), ὅπως θὰ ἐξηγήσουμε πιὸ κάτω.

Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως, ὅπως καὶ ἡ παράδοση τὸ διαφύλαξε, εἶναι ὅτι τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους» γινόταν μετὰ τὶς 15 Μαΐου (Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο), γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, πολιούχου τῶν Γρεβενῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», ποὺ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, γινόταν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, στὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου καὶ τὸ «Κοτζὰ Παζάρ» (Μεγάλο Παζάρι), στὸ χωριὸ Βέντζι (σ. Κέντρον), χωριὸ καθαρὰ μουσουλμανικὸ τότε, δεκαπέντε χιλιόμετρα ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, ποὺ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ¹.

Τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840-1850, μεταφέρθηκε στὰ Γρεβενά. Τότε πῆρε τὸ ὄνομα «Ἀχίλλης» ἢ «Παζάρι τοῦ Ἀχίλλης», ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου τῶν Γρεβενῶν, καὶ ἀπὸ τότε χωρὶς διακοπὴ γίνεται στὸν «Μερά», ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθήκαμε, στὸ πεδινὸ μέρος ἀνατολικά ἀπὸ τὰ τελευταῖα σπίτια τῶν Γρεβενῶν.

Ἄλλοτε, ἐπὶ τουρκοκρατίας, οἱ δημοτικὴ ἀρχὴ τῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν εἶχε κτίσει ἐκεῖ ἓνα τεράστιο πλῆθινο συγκρότημα μαγαζιῶν, σκεπασμένων μὲ κεραμίδια, ποὺ κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς ἐμποροπανηγύρης τὰ νοίκιαζε στοὺς ἐμπόρους ἐκείνους, ποὺ τὸ ἐμπόρεμά τους εἶχε ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες.

Τὸ «Κοτζὰ Παζάρ» ἢ τὸ «Παζάρι τῶν Βεντζίων», ποὺ εἶχε θεσπισθεῖ πιθανότατα γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ καθαρὰ τοὺς Τούρκους, στὰ 1928 μεταφέρθηκε καὶ αὐτὸ στὰ Γρεβενά. Γίνεται καὶ αὐτὸ στὸν ἴδιο χώρο, ὅπου καὶ ὁ «Ἀχίλλης», στὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου—τότε «ποὺ κατεβαίνουν οἱ Βλάχοι ἀπὸ τὰ βουνά»—καὶ πῆρε τὴν προσωυμίαν «Χινοπωρινὸ Παζάρι» ἢ «Χινοπωρινὸς Ἀχίλλης». Ἡ γενικὴ μορφή αὐτῶν τῶν «παζαριῶν» δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ γινόταν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπως μὲ μεγάλη γλαφυρότητα τὰ περιγράφει ὁ Φαῖδων Κουκουλές².

Ὅπως δὴποτε τὸ μικρὸ Μαυρονόρος στὶς δεκαπέντε αὐτὲς μέρες μεταμορφωνόταν σὲ μιὰ πολύχρωμη, πολυάνθρωπη καὶ πολυθόρυβη πο-

1. Ἡ περιοχὴ Βεντζίων περιλάμβανε τότε 24 χωριά: Παλιόκαστρο, Βαῖπες (Δαφνερὸ), Ἐξαρχος, Βάρσια (Βάρης), Κοπρίβα (Κνίδη), Σαδοβίτσα (Μικροκλεισιούρα), Λουτσίστινο (Λαγκαδιά), Γκουστόμ (Πόρος), Βούρμποβο (Ἰτέα), Ράτσι (Ἀγάπη), Πισκὸ (Πιστικόν), Παλαιοκόπριβα (Παλαιοκνίδη), Κολοκυθάκι, Πυλωρί, Τόριστα (Ποντινὴ), Σφίλτσι (Χρῶμιον), Παλαιοχώρι, Σαρακίνα, Γουρνάκι (Νεοχώρι), Χωλῆ-νιστα (Δίπορον), Τουρνίκι (Παναγιά), Βέντζι (Κέντρον), Ἀγαλαῖοι, Νισινίκος (Νησί).

2. Φαῖδωνος Κουκουλῆ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Ἀθήνα 1949, τ. Γ', σ. 270-283.

λιτεία, γεμάτη πρόχειρες παράγκες και τσαντήρια, τσαρδάκια από κλαδιά και πάγκους.

Τὰ λίγα χάνια του χωριού βογογούσαν από τὸν πολὺ κόσμο, τοὺς σπαχήδες, τοὺς ἀγιάνηδες, τοὺς μπέηδες, τοὺς ἀγάδες, ἐνῶ οἱ καπεταναῖοι ἄρματολοι, ποὺ πάνοπλοι καὶ καταστόλιστοι μὲ τὰ ἀσημένια τσαπράζια τοὺς ἔρχονταν στὸ πανηγύρι, προτιμοῦσαν τὴ φιλοξενία τῶν κατοίκων, ποὺ ὅλοι τοὺς ἦσαν χριστιανοί.

Οἱ ζαπτιέδες καὶ οἱ τζανταρμάδες, ντυμένοι μὲ τὰ γιορτινὰ ἐπίσημα καφτάνια καὶ τὰ φρεσκοσιδερωμένα φέσια τους, τριγυρνοῦσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ γιὰ νὰ τηρήσουν τὴν τάξη, καμαρώνοντας ἐπιδεικτικὰ τὰ σήματα τῆς ἐξουσίας τους σὰν «γύφτικα σκεπάρνια». Ὁ τσαούσης τους (λοχίας), ποὺ ἦταν καὶ διοικητὴς τους, εἶχε στήσει τὸν πάγκο του σ' ἓνα καλοκαμωμένο τσαρδάκι, ἀπὸ ὅπου, φορώντας τὸν μανδύα τοῦ σουλτανικοῦ μεγάλειου, παραστεκόταν καὶ ἐπιτηροῦσε γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης.

Δίπλα ἀπὸ τὸ σταρδάκι τοῦ τσαούση στέκονταν τέσσερα σημαντικὰ ὄργανα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ παζαριοῦ.

Ἐκεῖ κοντά, σ' ἓναν πάγκο, βρισκόταν ὁ «φορατζής» ἢ καλύτερα νὰ ποῦμε ὁ ἐνοικιαστὴς τοῦ φόρου πωλουμένων ζώων—τὸ «βερκί» ὅπως τὸ ἔλεγαν—ποὺ σὲ κάθε πώληση εἰσέπραττε τὸ δικαίωμα φόρου τοῦ Κράτους καὶ παρέδιδε στὸν ἀγοραστή μιὰ ἀπόδειξη—ἓναν «τεσκερέ»—ποὺ ἦταν καὶ τὸ πιστοποιητικὸ νόμιμης κατοχῆς τοῦ ζώου. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἡ φορολογία ἀφοροῦσε τὰ μεγάλα ζῶα, ἀροτρίωντα ἢ μὴ, γιατί γιὰ τὰ αἰγοπρόβατα ὑπῆρχε ἄλλη διαδικασία.

Ὁ «κανταρτζής» εἶχε τὸ «ἀλφαδιασμένο» ἀπὸ τὸ Κράτος καντάρι του στὸν ὦμο του, γιὰ νὰ ἐλέγξει μὲ αὐτὸ τὸ σωστὸ ζύγισμα κάθε ἐμπορεύματος, ποὺ ὁ ὁποιοσδήποτε ἀγοραστής, πληρώνοντας τὰ «κανταριάτικα», θὰ διαπίστωνε τὸ σωστὸ ζύγι τῆς παλάντζας ἢ τῆς πλάστιγγας τοῦ πωλητῆ.

Ὁ «σταμπολῆς» ἢ «σταμπολτζής» ἔκαμε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «σταμπόλι» του, ποὺ ἦταν ἓνα κυλινδρικό ξύλινο ἢ σιδερένιο δοχεῖο, στὸ μέγεθος περίπου ἑνὸς σημερινοῦ δοχείου πετρελαίου, ἐλεγμένο ἀπὸ τὸ Κράτος γιὰ τὴ χωρητικότητα μισοῦ κοιλοῦ. Τὸ κοιλὸ πάλι, ποὺ εἶχε δυὸ σταμπόλια, ἦταν ἡ μονάδα χωρητικότητος καὶ πωλήσεως γιὰ τὰ δημητριακὰ καὶ μερικὲς φορὲς καὶ γιὰ τὰ ὄσπρια. Τὸ ἓνα κοιλὸ, δηλαδὴ τὰ δυὸ σταμπόλια, ζύγιζαν 22-24 ὀκάδες σιτάρι, ἀνάλογα μὲ τὴ σκληρότητά του, 20-22 ὀκάδες βρίζα (σίκαλη) ἢ καλαμπόκι ἢ ὄσπρια καὶ γύρω στὶς 20 ὀκάδες κριθάρι ἢ βρώμη¹.

1. Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ πωλοῦνται τὰ δημητριακὰ κ.ἄ. μὲ μέτρο τὸ κοιλὸ συνεχί-

Ὁ «σταμπολὴς» ἤλεγχε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τῇ χωρητικότητα τῶν προϊόντων ποὺ πωλοῦνταν, ἂν τὸ ζητοῦσε ὁ ἀγοραστής, γιατί αὐτὸς πλήρωνε καὶ τὸ σχετικὸ «σταμπολιάτικο». Γέμιζε ὥς τὰ χεῖλη τὸ σταμπόλι του, τὸ κουνοῦσε γιὰ νὰ κατακαθίσει καλὰ τὸ προϊόν καὶ μετὰ μὲ τὴν «κόφτρα», μιὰ εὐθύγραμμη ξύλινη πῆχη, τὸ ἴσιωνε ἀπὸ χεῖλος σὲ χεῖλος.

Τέλος ὑπῆρχε καὶ ὁ ἐνοικιαστής τοῦ «φόρου ἐκθέσεως»—τοῦ «κομμερκίου» τῶν Βυζαντινῶν—ποῦ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔσοδα τοῦ Κράτους ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐμποροπανηγύρεις.

2. Ἡ προετοιμασία τοῦ παζαριοῦ ἄρχιζε ἀπὸ πολλὰς μέρες πρὶν.

Τὰ περίφημα Σιατιστινά, Περιβολιώτικα καὶ γενικὰ Βλάχικα καρβάνια, κουβαλοῦσαν τοὺς πανηγυριῶτες καὶ τὴν πρამάτεια ἀπὸ ἄκρι κόσμου.

Οἱ Σιατιστινοὶ κουντουράδες καὶ παπουτσηδες ἔφερναν τὰ παπούτσια καὶ τὰ κορδέλια, τὶς παντοῦφλες, τὰ πασοῦμια καὶ τὰ τερλίκια, ποὺ μαστόρευαν στ' ἀργαστήρια τοὺς περίφημοι τεχνίτες, ποὺ ἔμαθαν τὴν τέχνη στὴ Βιέννη καὶ στὴ Βουδαπέστη, ἐνῶ τὰ γιαννιώτικα κόκκινα τσαρούχια ἢ τὰ μαῦρα καρφωτά, μὲ τὶς τρίχινες ἢ τὶς μάλλινες ἢ τὶς μπρισιμένιες φοῦντες καὶ τὰ σελάχια μὲ τὶς πολλὰς δίπλες, τὰ ἔφερναν οἱ Γιαννιώτες ἀπὸ τὴν Ἥπειρο.

Κοζάνιτες ταμβακάδες, χαλκιάδες καὶ κουδουνάδες, κουβαλοῦσαν τὰ πετσιὰ τους, ποὺ τὰ ἀργάσθηκαν στὰ ταμπάκικὰ τους, σὲ φασκιὲς βοδινὲς ἢ γουρουνίσσιες, γιὰ τὰ τσαρούχια ἢ τὰ γουρνοτσάρουχα τῶν χωρικῶν, τὰ χαλκώματα, τὰ κυπριά, τοὺς κύπρους καὶ τὰ κουδούνια, τὰ τσοκάνια καὶ τὶς μπίκες, τὶς γάστρες, τὰ γκιούμια, τὰ μπρίκια, τὰ χαβάνια, τοὺς τεντζερέδες, τὰ τηγάνια, τὶς κουτάλες, τοὺς ταβάδες, τὰ ταψιά, τὰ σινιά, τὰ λεγγέρια, τὰ κακάβια καὶ τὰ μπακράτσια, τὰ μπρούντζινα θυμιάτα, τὰ μαγκάλια τὰ μπρούντζινα καὶ τὰ σιδερένια.

Πανικά, χασέδες καὶ κάθε εἶδους μαλιφατούρα, ἀλατζάδες γιὰ τ' ἀντεριά καὶ καφτάνια, ἄσπρα γιὰ φουστάνελες καὶ πουκαμίσεις, ντράδες γιὰ παλτὰ ἀπὸ τὴ Φραγκιά, μεταξωτὰ μαντήλια καὶ τσεμπέρια ἀπὸ τὴν Μπρούσα γιὰ τὶς ἀρχόντισσες καὶ μαῦρα μπαμπακερά γιὰ τὶς φτωχὲς, φέλπες καὶ στόφες καὶ βελούδα, μπρισίμια καὶ γαϊτάνια γιὰ τὰ σιγκούνια καὶ τὶς σάρικες, σιρίτια, κουμπιὰ καὶ ζάβες, βελόνια καὶ σακοράφες, λογιῶν λογιῶν, ἔφερναν οἱ πρामατευτάδες Μοσχοπολίτες, Γιαννιώτες καὶ Ζαγορίσιοι. Ἐφερναν ἀκόμα φέσια, λογιῶν λογιῶν, κόκκινα καὶ ἄσπρα, γιὰ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, Τούρκους καὶ Γραικοὺς, Βλάχους καὶ Ἀρβανίτες,

σθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὅταν ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ σιγὰ σιγὰ στὴν ὁκά, γιὰ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως στὸν Μεσοπόλεμο.

σαρίκια για τους μπέηδες, τουρμπάνια άσπρα για τους χοτζάδες, ιμάμηδες και μουεζίνηδες, σαλβάρια και γιασμάκια και φερετζέδες για τις χανούμισσες και ζουνάρια άσπρα και κόκκινα ριγωτά.

Οί Γκέγκηδες από την Ντίμπρα και από το Καλκαντελέν, με τα καφετιά πουλτούρια και σαλβάρια τους, κατάφορτα από κεντήματα με σιρίτια, τὸ φαρδὺ άσπρο ζουνάρι και τὸ άσπρο μικρὸ φέσι, έδιναν και έπαιρναν με τοὺς χαλβάδες τους, τὸν ταχινέιο, τὸν σουσαμένιο, τὸν μαυρο μελάτο και τὸν άσπρο καρυδάτο, τὰ σερμπέτια τους και τοὺς μπακλαβάδες τους, τὸ σάμαλι, τὰ καταΐφια τους, τὰ μπιμπλιά και τὰ ζαχαρομπίμπελα και τὰ ζαχαράτα, τὰ κοκοτσέλια στὸ ξυλάκι και τὰ μήλα τὰ καραμελωμένα. Άλλοι από αὐτοὺς τριγυρνοῦσαν μέσα στοὺς παζαριῶτες με «μαστήχα» πάνω σ' ἓνα μεγάλο ξύλο, σάν φουρνόξυλο, πού με ἓνα μετελίκι ίκανοποιοῦσαν ὅλα τὰ μικρά.

Στὴ σειρά, παρακάτω, οί Μηλιῶτες βαϊνάδες ἀράδιαζαν τὴν πραγματεία τους, τοὺς κάδους, τοὺς τάλανους και τὶς βιδούρες, τὶς καρδάρες, τὶς σκάφες και τὶς κοπάνες, τοὺς κόπανους, τὰ βαρέλια και τὰ βαρελάκια για κρασί και για νερό, τὶς βουτσέλες και τὰ βουτσελάκια, τὶς τσότρες και τὶς κόφες για τὸ κρασί, τὰ κλειδοπίνακα, τὰ γουδιά για σκορδοστούμπι και για σκορδαλιά, τὰ ξυλοκούταλα, τὶς ἀγκλίτσες, τὶς ρόκες για γνέσιμο, τὰ ἀδράχτια και τὰ σκαλιστὰ πυξαρένια σφοντύλια, τὶς ἀνέμες, τὰ τυλιγάδια, τὰ τσικρίκια, τὰ ἀντιά, τοὺς ἀργαλειοὺς, τὶς σαΐτες, τὰ ξυλόχτενα, τὶς πατήστρες, τὰ καρούλια και τοὺς σοφράδες.

Οί Μπραζιώτες (από τὴ Μπρυάζα, τώρα Δίστρατο) έφερναν κατράμι για μαντζούνια και για τὰ νύχια τῶν μουλαριῶν, δαδι για προσάναμμα και για φέξη, στειλιάρια για τσεκούρια, για δικέλια και για τσάπες και πιὸ μεγάλα για κοσιές, διχούλια και τριχούλια για τὸ χορτάρι και τὰ δεμάτια, ξυλόφτυαρα για τὸ λίχνισμα, μαγκοῦρες και βέργες για τὶς ἀγκλίτσες και για τὶς φ'κέντρες.

Οί σιδεράδες, οί «γύφτοι», από τὰ Γρεβενά και από τὸ Βοδεντσικό (Πολυνέρι), εἶχαν ὕνιά για τὰ ξυλάλετρα, λελέκια και δρεπάνια και κοσιές για τὰ τριφύλλια και τὰ κοφτολίβαδα, τσουγκράνες και σκεπάρνια, σφυριά και βαριές, τσεκούρια μικρά και μεγάλα, κλαδευτήρια και ροκόπουλα, φτυάρια, λισγάρια και τσάπες και δικέλια για σκάψιμο, μασιές και φτυαράκια για τὸ τζάκι, πυροστιές και φεγγίτες και λογιῶν λογιῶν σιδερόβέργες για τὰ παράθυρα και μεγάλες κλειδαριές για τὶς πόρτες και τὰ κουφώματα, σιδερομάνταλα και ριζέδες, πέταλα και καρφιά και ἀλογόκαρφα, σιδερένια στεφάνια για τὶς ρόδες τῶν βοϊδοαμαξῶν, τσέρκια για τὰ βαρέλια και «κουτσούς» για τὰ ὕδροπρίονα. Εἶχαν ἀκόμα δόκανα και παγίδες για τὰ ζουλάπια, λύκους, ἀλεποῦδες, τσακάλια κ.ἄ.

Οί Βλάχες έφερναν τὶς βελέντζες τὶς χρωματιστές, τὶς φλοκάτες και

τις ντόγκες καὶ τὰ κρουστά κιλίμια, τὰ σαῖσματα ἀπὸ τραγόμαλλο, τὶς τέντες τὶς ὕφαντές, τὶς πολύχρωμες μὲ ὕφαντὰ σχέδια, μπάντες καὶ μπαντανίες γιὰ τὸν τοῖχο καὶ προσκέφαλα γιὰ τὸ κρεβάτι καὶ τὸ μεντέρι, τὰ δίμιτα δίκλωνα καὶ τρίκλωνα, ἄσπρα, μαῦρα καὶ λουλακίσια, τὰ σαμαρσκοῦτια, τὰ κατασάρκα, τὶς φανέλες, τὶς λιάρες κάπες ἀπὸ τραγόμαλλο, τὰ μαῦρα ταλαγάνια, τὰ χολέβια καὶ τὰ τραγομαλλίσια σακιά, τὶς φλοκωτές σάρικες, ἄσπρες καὶ μαῦρες, καὶ τὰ σιγκούνια, τὰ μάλλινα τσουράπια, ἀνδρικὰ ἄσπρα καὶ μαῦρα καὶ γυναικεῖα πολύχρωμα μὲ τὶς παρδαλὲς τὶς πούλιες στὸν ἀστράγαλο.

Οἱ Τρικαλινοὶ ἔμποροι κουβαλοῦσαν μαλλιά καὶ ἄρνοπόκια, κωλόκουρα καὶ τραγόμαλλα, λανάρια, μιτάρια καὶ χτένια τοῦ ἀργαλειοῦ.

Οἱ Συρρακιῶτες, οἱ Κλεισουριῶτες καὶ οἱ Νεβεσκιῶτες χρυσοῖκοι, σὲ ἄλλη μεριά, ἀράδιαζαν τὰ χρυσαφικά τους καὶ τὰ ἄσημικά τους, καδένες καὶ μαργαριτάρια, γκιοντάνια ἀπὸ φλουριά βενέτικα ἢ τούρκικα, γιὰ τὸ φέσι καὶ τὸ στῆθος τῶν γυναικῶν ἢ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια γιὰ τὸ λαιμὸ τῆς νύφης, σκουλαρίκια μαλαματένια ἢ ἄσημένα ἢ φλωροκαπνισμένα, δαχτυλίδια μὲ διαμάντια καὶ μπριγιάντια καὶ μὲ τοπάζια καὶ ρουμπίνια καὶ ζαφίρια. Μπιλιτζίκια μαλαματένια καὶ ἄσημένα, λογιῶν λογιῶν, μὲ πλάκες κι ἄλλα μὲ πέτρες κι ἄλλα ἀπὸ ἄσημένιες ἄλυσίδες, ἄσημένα κουμπιὰ γιὰ τὰ τσικέτα τῶν γυναικῶν, πεντάδιπλες ἄσημένιες ἄλυσίδες γιὰ τὶς ἀρχόντισσες, ποὺ τὶς ἔδεναν μπροστά, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ζῶνες συρματένιες, ἄσημένιες ἢ φλωροκαπνισμένες, μὲ μεγάλους τοκάδες μπροστά. Εἶχαν ἀκόμα τοῦ κόσμου τ' ἄσημικά γιὰ τοὺς ἀρχόντους καὶ τοὺς καπεταναίους, ἄσημένα τσαπράζια, σταυρωτά, μὲ πλάκα τὸν Ἀι-Γιώργη καβαλάρη στὸ στῆθος, παλάσκες ἄσημένιες γιὰ τὰ βόλια καὶ γιὰ τὸ μαρούτι, ἄλυσίδες μὲ σουγιάδες ἄσημένιους, καλαμάρια ἄσημένα μὲ τὴν πένα μέσα, ποὺ ἔμπαιναν στὸ σελάχι, καὶ χίλια δυὸ ἄλλα στολίδια γιὰ ἄνδρες, γυναῖκες καὶ κορίτσια. Εἶχαν ἀκόμα καὶ εἰκονίσματα ἄσημένα, χέρια καὶ πόδια ἄσημένα καὶ πολλὰ ἄλλα γιὰ τάματα...

Οἱ Σαμαρινῶτες μαχαιράδες καὶ τουφεκτοῦδες πιδόπερα εἶχαν ἁπλωμένα στὶς τάβλες τους λογιῶν λογιῶν σουγιάδες τῆς τσέπης μαυρομάνικους ἀπὸ κέρατο τράγου ἢ κριαριοῦ, μαχαίρια γιὰ τὶς νοικοκυρὲς καὶ γιὰ τοὺς χασάπηδες καὶ κάθε εἶδους μαχαίρια καὶ χαντζάρια, μεγάλα καὶ μικρά, γιαταγάνια μὲ ἄσημοκεντημένη λαβή, πάλες καὶ πιστόλες, μὲ φηκάρια φλαμουριάς καὶ δεσίματα συρματένια. Εἶχαν ἀκόμα οἱ τουφεκτοῦδες καὶ ντουφέκια καὶ τρομπόνια τῆς ἐποχῆς, ὅλα γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολούς.

Πιὸ ἐκεῖ, οἱ τεχνίτες σαμαράδες ἀπὸ τὸ Βελεστίνιο ἀράδιαζαν τὰ σαμάρια γιὰ ἄλογα, μουλάρια καὶ γαϊδούρια, μὲ σταυροὺς καὶ κίτρινα καρφιά γιὰ στολίδι, σέλες ἀπὸ βιδέλο ἢ χοιρινὸ δέρμα γιὰ τοὺς μερακλήδες

καβαλάρηδες, καπίστρια και γκέμια με μπρισιμένιες φούντες και χάντρες παρδαλές για τους μπέηδες, τους σπαχήδες και τους άρματολούς, χαλινούς και ζιγκιά μπρούντζινα και σιδερένια, τριχιές για φόρτωμα, κιουστέκια για τὸ ραβάνι τῶν ἀλόγων και δόκανα για τὸ περδίκλωμα τῶν ζωντανῶν, για νὰ μὴν ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸν αὐλαγὰ τοῦ σπιτιοῦ.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι και οἱ τσιγγάνες, ποὺ πουλοῦσαν καλάθια και καλαθάκια, ἀπὸ καλάμια και λυγαριές ἢ και ἱτιές, πανέρια και κανίστρες για τὴν πλύση τῆς νοικοκυρᾶς, κοφίνια, κόφες και κουσιόρες για τὸν τρύγο, σίτες συρματένιες για τὸ ἀλεύρι τοῦ ψωμοῦ και μεταξωτές κρησάρες για τίς λειτουργιές, κόσκινα και δρυμόνια για τὸ λίχνισμα.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ὅτι σὲ κάποια ἄκρη ἐκεῖ στηνόταν και ὁ σιδερωτής, ποὺ σιδέρωνε τὰ στραπατσαρισμένα φέσια τῶν ἀγάδων, γιατί τὰ φέσια τους οἱ χριστιανοί, ὄχι μονάχα δὲν τὰ σιδέρωναν, ἀλλὰ και τὰ τσάκιζαν στραβὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ μεριά, ὅπου κρεμόταν και ἡ φούντα, ἔτσι για μεράκι.

Στὴ συνέχεια πιὸ πέρα οἱ χωριάτες ἀνοιγαν τὰ σακιά τους με τὰ γεννήματά τους, ποὺ εἶχαν για πούλημα, σιτάρι, καλαμπόκι, σμιγὸ, σίκαλη-βρώμη, κριθάρι και κάθε εἶδους ὄσπρια, ἐνῶ πολλὲς γυναῖκες ἔφερναν κανένα τουλούμι τυρὶ ἢ βούτυρο ἢ μπάτζιο, ἐνῶ ἄλλες κουβαλοῦσαν τὰ κοτόπουλά τους και τὰ αὐγά τους.

Πιὸ πέρα, λίγο πιὸ μακριά, στὸν Μερά, ἀπλωνόταν τὸ «Ἄτ Παζάρ», τὸ «Ἀλογοπάζαρο», ποὺ δὲν ἦταν μόνο ἀλογοπάζαρο, ἀλλὰ παζάρι για κάθε εἶδους ζῶο.

Ἐκεῖ μπορούσε ὁ καθένας νὰ ἰδεῖ και νὰ διαλέξει μουλάρια ἀπὸ τὴ Λιαπουριά με στρογγυλὰ καπούλια, δυάρικα και τριάρικα, σαμαρωμένα και ξεσαμάρωτα, βόδια μακροκέρατα ἀπὸ τὴ Βέροια, ἀγελάδια, δαμάλια και μοσχάρια ἀπὸ τὴ Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνὴ), ἄλογα βαρβάτα και ἀβάσταχτα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία και γαϊδούρια Κυπραῖικα, βαρβάτα για νταμάρι και πολλὰ πρόβατα, ἀρνιά, γίδια και κατσίκια για «ἐχω» και για κρέας. Εἶχαν ἐκεῖ ἀκόμα γουρούνια, σκρόφες και γκουτσούνια για πάχυνση και σφάξιμο τὰ Χριστούγεννα.

Μέσα στὸ «Ἄτ Παζάρ» τριγυρνοῦσαν οἱ τσαμπάσηδες με σπιρούνια στὰ κορδέλια τους, ποὺ και τότε, ὅπως και σήμερα, οἱ περισσότεροι ἦσαν γύφτοι (ἀτσιγγανοί).

3. Σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ παζαριοῦ ἦσαν στημένα ἕνα σωρὸ τσαρδάκια ἀπὸ κλαδιὰ για σκιά, με ψησταριές και πάγκους και τραπέζια ἀπὸ σανίδια «ἄκρες» για νὰ κάθεται και νὰ σερβίρεται ὁ κόσμος.

Ὁ καθένας, ποὺ τελείωνε τὴ δουλειὰ του, ξεπουλοῦσε και πῶνιζε, πῆγαινε ἐκεῖ για νὰ πάρει μεζὲ κοκορέτσι ἢ νεφραμιὰ ἢ κανένα πλευρὸ

καί νά πιεῖ Σιατιστινὸ ἢ Ζαλοβίτικο ἢ Σπηλιώτικο κρασί, κόκκινο ἢ μαύρο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά λαλοῦσαν τὰ ὄργανα. Κι ὅταν πολλοὶ ζῶηροὶ ἔρχονταν στὸ κέφι, ἄρχιζε ὁ χορὸς, ποὺ συνεχιζόταν ὅλη τὴ νύχτα.

Οἱ ἀγάδες, ποὺ δὲν τοὺς ἐπέτρεπε ἡ θρησκεία τοὺς νὰ πίνουν οἶνοπνεύματα, προτιμοῦσαν νὰ παίρνουν τὸν «καῖβέ» τοὺς «τσὸκ σεκερλή» καὶ «τσὸκ καῖμακλή» καθισμένοι κατάχαμα σταυροπόδι στὶς κλαδαριές, ποὺ καφετζήδες Τοῦρκοι ἀπὸ τὰ Γρεβενά μὲ μεγάλη μαστοριά ἔψηναν.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ τὰ δροσιστικά, κρύο νερὸ καὶ αὐτοσχέδιο πολύχρωμο «μπούζι» ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Χαρακτηριστικὸ ἦταν τὸ φυσικὸ χιόνι, ποὺ σὲ τραγομαλλίσια σακιά κουβαλοῦσαν ὅλη νύχτα οἱ Σπηλιῶτες καὶ οἱ Τιστιῶτες ἀπὸ τὰ χωριά τοὺς, βγάζοντάς το ἀπὸ τὶς τρύπες τῶν βράχων τοῦ Ὁρλιακα καὶ τὸ πουλοῦσαν ἓνα μετελίκι τὴν τσιάφκα.

Τὴ δεύτερη ἐβδομάδα, ποὺ σχολοῦσε τὸ «Ἄτ Παζάρ», ὁ κόσμος ὅλος γλεντοῦσε, ὅσο μποροῦσε. Καὶ τὶς χρονιές ποὺ εἶχαν ἡσυχία, γιατί τὶς περισσότερες φορές εἶχαν «ἀνταρσίες», καὶ ἡ γῆς ἔφερνε καλὴ σοδειά, οἱ πραγματευτάδες ἔκαμναν χρυσὲς δουλειές καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἔφευγε εὐχαριστημένος.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ἀγιάνης, ὁ: Τοπικός εκπρόσωπος τοῦ σουλτάνου καὶ ἐλεγκτῆς στὰ τοπικά κρατικά ὄργανα. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε, στὴ Δυτικὴ Μακεδονία ὑπῆρχαν ἀγιάνηδες στὰ Γρεβενά, στὸ Λιψίστι (Νεάπολις), στὴν Καστοριά, στὰ Σέρβια, στὴ Μπίγλιστα καὶ στὸ Καϊλάρ (Πτολεμαΐδα).

ἄκρες (σανίδια), οἱ: «Σανίδια ἄκρες» ἔλεγαν τὰ σανίδια ποὺ ἐβγαίναν ἀπὸ τὸ ὀρθογώνισμα τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου. Ἀπὸ τὴ μιὰ τῆς πλευρᾶ ἡ «ἄκρη» ἦταν ἐπίπεδη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κυρτή, ὅπως ὁ φυσικὸς κορμὸς τοῦ δένδρου. Οἱ καλύβες τῶν πριονάδων μέσα στὰ δάση καὶ πολλὰ σπίτια σὲ ὄρεινὰ χωριά τὰ σκεπάζουν μὲ «ἄκρες» καρφωμένες ἐναλλάξ, ἔτσι ποὺ τὸ κυρτὸ μέρος νὰ εἶναι πάντοτε ἀπὸ πάνω γιὰ νὰ κυλοῦν τὰ νερά τῆς βροχῆς.

ἀνέμη, ἡ: Τὸ σπιτικό ἐκεῖνο σύνεργο ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ γυναῖκες βάζοντας πάνω του τὴν κούκλα τοῦ νήματος ποὺ θέλουν νὰ κουβαριάσουν.

ἀνταρσία, ἡ: Μὲ αὐτὴ τὴ λέξη χαρακτηρίζαν κάθε ἐμπόλεμη κατάσταση ποὺ ὀφειλόταν εἴτε σὲ πόλεμο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε σὲ ἐπανάσταση, εἴτε καὶ σὲ ἐπιδρομὴ Ἀρβανιτᾶδων.

ἀντιρί, τό: Ἀνδρικό ἐξωτερικὸ ροῦχο (σὰν τὸν χιτῶνα τῶν ἀρχαίων), μέχρι σχεδὸν τὸν ἀστράγαλο. Ἐκλείνει μπροστὰ μὲ πλατιά ἀναδίπλωση. Εἶχε κουμπιὰ ὡς τὴ μέση, ὅπου ζωνόταν τὸ ζουνάρι, ποὺ ἀνάλογα μὲ τὴν πολυτέλειά του ἔδειχνε καὶ τὸν βαθμὸ τῆς κοινωνικῆς θέσης, ἀρχοντιᾶς καὶ πλούτου. Ἦταν ροῦχο κυρίως ἀστῶν χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων.

ἀντί, τό: Ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Ἕνα κυλινδρικό ξύλο, μὲ μήκος 1,10-1,20 μ. καὶ διάμετρο 12-15 ἐκ. Πάνω στὸ «ἀντί» τυλιγόταν τὸ στημόνι γιὰ νὰ μπεῖ στὸν ἀργαλεῖο γιὰ ὕφανση. Ἕνα δεύτερο «ἀντί» τύλιγε τὸ ὕφασμα μετὰ τὴν ὕφανση. Καὶ τρίτο «ἀντί» βοηθοῦσε στὸν ἀργαλεῖο τὸ ὁμαλὸ ξετύλιγμα τοῦ νήματος τοῦ στημονιοῦ. Τὸ ἴδιο γίνεταί καὶ στοὺς σημερινοὺς ἀργαλειούς.

ἀροπόκια, τά: Τὸ μαλλὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο κούρεμα τῶν ἀρνιῶν. Εἶναι πολὺ μαλακὸ καὶ ἀφράτο, ἀλλὰ καὶ πολὺ κοντό. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν σὲ δευτέρας ποιότητος ὑφάσματα (σαμαρσκοῦτια κ.ἄ.) ἢ σὲ πρόσμιξη μὲ ἄλλα μαλλιά.

αὐλαγᾶς, ὁ: Τὸ συνεχόμενο συνήθως μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ μικρὸ κομμάτι χωραφιοῦ, ποὺ καλὰ κοπρισμένο σπερνόταν γιὰ γρασίδι (κρι-

θάρι), για να βοσκήσουν τα γεννημένα πρόβατα τις πρώτες μέρες μετά τη γέννα.

Βαλαάδες, οί: Έξισλαμισμένοι γηγενείς Έλληνες χριστιανοί, πού ό έξι-σλαμισμός τους έγινε κατά τούς τελευταίους αιώνες τής τουρκοκρατίας. Μέχρι πού έφυγαν με τήν ανταλλαγή στά 1924 μιλούσαν μονάχα ελληνικά, γιατί δέν έμαθαν ποτέ τουρκικά.

βαριά, ή: Μεγάλο και βαρύ σφυρί, πού τό χειριζόταν ό βοηθός του μάστορα σιδερά. Τή σήκωνε με τά δυό του χέρια και χτυπούσε τό πυρακτωμένο αντικείμενο στό άμόνι έναλλάξ με τό μάστορά του, πού με τό άριστερό του χέρι χειριζόταν τή μασιά με τό κατασκεύασμα και με τό άλλο, τό δεξί, τό κανονικό σφυρί του.

βιδούρα, ή: Πλατύ ξύλινο δοχείο άπό δοϋγες, άνοιχτό και χαμηλό, μικρότερο άπό τήν καρδάρα. Χρησίμευε στό άρμεγμα τών ζωντανών.

βουτσέλι, τό ή *βουτσέλα*, ή: Μικρό σχετικώς ξύλινο δοχείο, στρογγυλό, άπό δοϋγες, για τή μεταφορά του νερού. Είχε διάφορα σχήματα και έφερε πολλά κεντήματα πάνω στίς δοϋγες με μπρούντζινα καρφιά.

γάστρα, ή: Ήμισφαιρικό, με διάμετρο 70-80 εκ., τσίγκινο σκευός, πού τό χρησιμοποιοϋν άκόμα και σήμερα, για να ψένουν στη φωτιά του «μαγειρείου» πίτες και άρνιά και κατσίκια. Στην κορυφή είχε ένα χερούλι και πάνω του έβαζαν ένα τσέρκι βαρελιού για να συγκρατεί τή χόβολη στό ψήσιμο.

γκιορντάνι, τό: Σειρά άπό φλουριά ή άπό άυστριακά ντουμπλόνια περασμένα σε χρυσή άλυσίδα (καδένα). Τό περνούσαν στον λαιμό ή τό κάρφωναν πάνω άπό τό μέτωπο στό φέσι ή στό φακιόλι τής γυναίκας ή του κοριτσιού ή τής νύφης.

γκιούμι, τό: Συνήθως μεγάλο φορητό χάλκινο κασσιτερωμένο δοχείο, φαρδύ κάτω και στενό στον λαιμό, όπου και τό χερούλι. Τό χρησιμοποιούσαν και τό χρησιμοποιοϋν και σήμερα στα χωριά για τή μεταφορά νερού.

γρόσι, τό: Τό ένα έκατοστό τής χρυσής τουρκικής λίρας. Ένα γρόσι είχε σαράντα παράδες. Τό μικρότερο μεταλλικό κέρμα ήταν τό μετελίκι, πού είχε δέκα παράδες.

δικέλι, τό ή *δικέλα*, ή: Σκαπτικό εργαλείο του χειρού. Μακρύ στειλιάρι και δυό σιδερένια σκέλη μπροστά για τό σκάψιμο. Με αυτό έσκαβαν τά άμπέλια.

δίμυτο, τό: Μάλλινο χωρικό ύφασμα του άργαλειού, ύφασμένο πυκνά με τέσσερα μιτάρια. Ήταν τό βασικό ύφασμα για τά ρούχα των χωρικών, πολύ στερεό, σε άσπρο ή μαύρο ή λουλακίσιο χρώμα.

διχούλι, τὸ ἢ *διχούλα*, ἢ: Ξύλινο μακρὺ γεωργικὸ ἐργαλεῖο, ποὺ κατέληγε σὲ δυὸ σκέλη (τσατάλια) ξύλινα ἢ σιδερένια, σὰν μεγάλο πηροῦνι. Μὲ αὐτὸ γυρίζουν καὶ ἀνακατώνουν τὸ κομμένο τριφύλλι ἢ χορτάρι γιὰ νὰ ξεραθεῖ στὸν ἥλιο. Καὶ μὲ αὐτὸ πάλι φορτώνουν στὰ κάρα τὸ χορτάρι ἢ τὸ τριφύλλι καὶ τὰ δεμάτια τοῦ θερισμένου σταριοῦ.

δόκανο, τό: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σιδεροπαγίδες γιὰ τὰ ἄγρια θηρία, ἡ λέξη σημαίνει καὶ ἓνα εἶδος ποδοπέδης, ποὺ δένουν τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο τὰ δυὸ μπροστινὰ πόδια τῶν μεγάλων ζώων, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν νὰ τρέξουν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ὁ νοικοκύρης τὰ βάζει νὰ βοσκήσουν.

δρυμόνι, τό: Μεγάλο κόσκινο γιὰ κοσκίνισμα τῶν δημητριακῶν καὶ ὀσπρίων. Οἱ τρύπες του ἔχουν μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ προτὸν ποὺ πρόκειται νὰ κοσκινισθεῖ.

ζαπτιές, ὁ: Τοῦρκος χωροφύλακας. Λεγόταν καὶ τζανταρμάς.

ζιγκιά, τά: οἱ ἀναβολεῖς.

κακάβι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο σπιτικό σκεῦος στὸ μέγεθος καὶ στὸ σχῆμα περίπου τοῦ τέντζερη. Χεροῦλι κινητὸ διαμετρικὸ. Σὲ μεγέθη διάφορα, ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση.

καρβάνι, τό: Ὁργανωμένη ομάδα ἀπὸ πολλὰ ζῶα φόρτου, βασικὰ μουλάρια, γιὰ τὶς μαζικὲς μεταφορὲς ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων.

καρδόρα, ἢ: Ξύλινο ἀπὸ δοῦγκες δοχεῖο, πλατὺ καὶ χαμηλό, παρόμοιο μὲ τὴ βιδούρα, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο. Εἶναι σκεῦος τυροκομείου.

καρούλια, τά: Ξύλινες ἢ καὶ σιδερένιες μικρὲς τροχαλίες τοῦ ἀργαλειοῦ, συνήθως μὲ δυὸ τροχοὺς, ὅπου περνοῦν τὰ σχοινιά γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀνεβοκατεβαίνουν τὰ μιτάρια.

κατασάρκο, τό: Ἔτσι ἔλεγαν κάποτε τὴ σημερινὴ ξενικὴ φανέλα. Τὸ ἴδιο ὄνομα εἶχε καὶ τὸ ὕφασμα, τοῦ ἀργαλειοῦ κ' αὐτό, ποὺ ἔραβαν τὰ κατασάρκα. Ἦταν ὕφασμα μονόκλωνο, μὲ στημόνι βαμβακερὸ καὶ ὑφάδι ἀπὸ πολὺ ψιλογνεσμένο καὶ ἀπαλὸ (ροῦντο) μαλλί, γιὰ ν' ἀποροφᾷ τὸν ἰδρώτα.

καπτάνι, τό: Παρόμοιο ροῦχο σὰν τὸ ἀντερί, ἀλλὰ πολὺ κοντύτερο καὶ πολυτελέστερο, ἀνάλογο μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸν πλοῦτο ἐκείνου ποὺ τὸ φοροῦσε ἢ τὸν στρατιωτικὸ βαθμὸ ποὺ εἶχε.

κιουστέκια, τά: Τὰ μαστορεμένα ἐκεῖνα σχοινιά, ποὺ ἔδεναν τὰ πόδια τοῦ ἀλόγου, τὸ δεξιὸ ἐμπρὸς μὲ τὸ δεξιὸ πίσω καὶ τὸ ἴδιο ἀριστερά, γιὰ νὰ μάθει τὸ ἄλογο «ραβάνι» (πλαγιοτροχασμὸ), ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὰ περήφανα ἄτια καὶ τοὺς λεβέντες καβαλάρηδες.

κλαδαριές, οἱ: Φουντωτὲς κλάρες, κυρίως ἀπὸ θαμνώδεις δρυς, γιὰ νὰ σκεπάζουν τὰ τσαρδάκια καὶ νὰ στρώνουν κάτω γιὰ νὰ καθίσουν οἱ ἀγά-

δες καὶ νὰ πάρουν τὸν «καῖβέ» τους ἢ τὰ «σερμπέτια» τους.

κλειδοπίνακο, τὸ ἢ *ξυλοπίνακο*, τό: Ἡ λέξη τὸ ὁμολογεῖ. Ξύλινο πιάτο σχεδὸν σὲ ἡμισφαίριο σχῆμα, μὲ καπάκι ἄλλο ἡμισφαίριο, ποὺ ἐσφιγγε σφιχτὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, σχηματίζοντας σχεδὸν μιὰ σφαῖρα. Τὸ μαστόρευαν κυρίως ἀπὸ πλατάνι, κόβοντας τὰ σφαιρικά ἐξογκώματα τοῦ κορμοῦ του. Μέσα σ' αὐτὸ φύλαγαν τὸ προσφάγι τους οἱ ταξι-διῶτες, οἱ κυρατζῆδες καὶ οἱ τσοπαναραῖοι.

κοπάνα, ἡ: Ἐνα εἶδος σκάφης ἀπὸ σανίδια ἢ ἀπὸ скаμμένο κορμὸ δένδρου, χωρὶς καρφώματα κ.λ. Οἱ νοικοκυρὲς τῇ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ τὴν πλύση, τὴν μπουγάδα.

κοπάνος, ὁ: Ξύλινο ἐργαλεῖο, πενήντα μὲ ἐξήντα πόντους μάκρος, βαρὺ, πλατυσμένο ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη καὶ μὲ λαβὴ στὴν ἄλλη. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ ρούχα πλένοντάς τα στὴ βρύση ἢ στὸ ποτάμι. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ κορίτσια καὶ τὸ πανί, ποὺ ἐπὶ ἡμέρες προσπαθοῦσαν νὰ τὸ λευκάνουν ὅσο μπορούσαν περισσότερον, γιὰ τὶς φουστάνελες τῶν δικῶν τους ἢ καὶ γιὰ τὰ προικιά τους.

κορδέλια, τά: Τὰ παπούτσια. Κυρίως τὰ ψηλά, τὰ στιβάλια.

κοσιά, ἡ: Μεγάλον δρεπάνι, ποὺ προσαρμόζεται σὲ μεγάλο στειλιάρι. Τὸ χειρίζονταν μὲ τὰ δυὸ χέρια καὶ ἔκοβαν τὸ τριφύλλι καὶ τὸ χόρτο. Μὲ αὐτὸ τὸ δρεπάνι παρασταίνουν τὸν Χάρο.

κουντουράς, ὁ: Ἰδιωματικὴ προσωνομία τοῦ παπουτση.

κουνσιώρα, ἡ: Μεγάλον κοφίνι ἀπὸ καλάμια καὶ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ ἱτιὲς (κλαίουσες), γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν σταφυλῶν ἢ καὶ ἄλλων πραγμάτων.

κουτσός, ὁ: Σπαστὸς σὲ δυὸ γωνίες σιδερένιος ἄξονας, μὲ διάμετρο τρία ἑκατοστὰ περίπου. Τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸν χρησιμοποιοῦν στὰ ὑδροπρίονα, ποὺ ἔκαμναν μόνοι τους οἱ πριονάδες, γιὰ νὰ μετατρέψουν τὴν περιστροφικὴ κίνηση τῆς φτερωτῆς σὲ εὐθύγραμμιν.

κόφα, ἡ: Αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸ ἔχουν δυὸ διαφορετικὰ ἀντικείμενα. Πρῶτα πρῶτα ἔλεγαν «κόφα» καὶ τὴν «τσότρα», ἐκεῖνο τὸ ξύλινον δοχεῖο ποὺ πίνανε κρασί στοὺς γάμους καὶ τὰ πανηγύρια. Οἱ «μπρατίμου» τὸ πρόσφεραν στοὺς συμπεθέρους, ὅταν ἦθελαν νὰ ἀναγγεῖλουν ὅτι εἶναι κοντὰ ἢ πομπὴ τοῦ γαμπροῦ, ποὺ ἔρχεται νὰ πάρει τὴ νύφη. Κόφα ἔλεγαν ἐπίσης τὸ μεγάλο κοφίνι γιὰ τὰ σταφύλια.

κουρατζής, ὁ: Ὁ ἄγωγιάτης, ὁ ἰδιοκτῆτης κτηνῶν φόρτου, ποὺ τὰ ἐργαζόταν μόνος του καὶ μετεῖχε στὰ караβάνια. Τὸν ἔλεγαν καὶ «καρβανάρο».

κολόκουρα, τά: Πρὶν ἀπὸ τὸν κοῦρο, μόλις φθάνει ἢ ἀνοιξή, ἐλαφρώνουν τὰ πρόβατα ἀπὸ τὶς τοῦφες τῶν μαλλιῶν τους, ποὺ κρέμονται στὴν

κοιλιά και στα καπούλια. Είναι μαλλιά δεύτερης ποιότητας, για δεύτερης ποιότητας υφάσματα.

λεγγέρι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο πιάτο σε διάφορα μεγέθη. Δεν ήταν απαραίτητο να είναι μονάχα για ένα άτομο.

λελέκι, τό ή *λέλεκας*, ό: Έδω δέν πρόκειται για τόν πελαργό. Έδω πρόκειται για ένα είδος δρεπανιοῦ, μέ πολύ μακρὺ λαιμὸ καὶ χερούλι. Τὸ προτιμοῦσαν οἱ θεριστάδες τῆς Θεσσαλίας.

λιάρα, ή: Είναι τὸ ιδιόρρυθμο γκρίζο χρῶμα ποὺ ἔχουν μερικὰ γίδια—ὅλα τῆς Πίνδου. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τραγόμαλλο γίνονταν καὶ γίνονται οἱ καλύτερες κάπες.

λισγάρι, τό: Σκαπτικὸ ἐργαλεῖο. Μοιάζει στὸ φτυάρι, ἀλλὰ εἶναι πολὺ στερεότερο ἀπὸ ἐκεῖνο. Μὲ αὐτὸ ἔσκαβαν τὰ μαλακὰ χῶματα, στοὺς κήπους καὶ ὅπου ὁ χῶρος δέν «ἐπαιρνε» ἄλετρι. Τὸ ἔχωναν στὸ χῶμα μέ τὴν πίεση τοῦ ποδιοῦ.

μαντζούνι, τό: Τὸ γιατρικὸ, τὸ φάρμακο, τὸ θεραπευτικὸ ἰδιοσκεῦασμα. *μασιά*, ή: Ἡ τσιμπίδα γιατὸ τζάκι, ή πυράγγρα.

μαστίχα, ή: Έδω πρόκειται για ένα είδος ζαχαρωτοῦ με ζάχαρη, νιζεστὲ καὶ λίγη μαστίχα, χιώτικη, γιατὸ νὰ τοῦ δίνει ἐλαστικότητα. Τοῦ ἔδιναν πολτώδη μορφή καὶ οἱ Γκέγκηδες τὴν τοποθετοῦσαν πάνω σ' ένα μακρὺ ξύλο, σὰν φουρνόξυλο. Ἀπὸ ἐκεῖ μαδοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, μέ τὰ χέρια τους οἱ Γκέγκηδες ένα μακρὺ σὰν κορδόνι ζαχαρωτὸ σὲ μέγεθος ἀνάλογο μέ τὸ κέρμα, ποὺ θὰ ἔδιδε ὁ κάθε μικρὸς ἀγοραστής.

μεντέρι, τό: Σανιδένιος φαρδὺς πάγκος, χωρὶς ἀκουμπιστάρι στὴν πλάτη, στρωμένος πάντοτε μέ ὁμορφὸ κιλίμι. Στὸν τοίχο, στὴν πλάτη ἐβαζαν ὁμορφὴ ὑφαντὴ μπαντανία, μέ ὥραϊα κεντήματα. Συνήθως ἔμπαιναν δύο μεντέρια, τὸ ένα ἀπὸ τὴ μιά καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά (κόχη) τοῦ τζακιοῦ.

μετελίκι, τό: Τὸ εὐτελέστερο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ νομίσματα. Ἀντιστοιχοῦσε μέ δέκα παράδες, δηλαδὴ τὸ ένα τέταρτο τοῦ γροσιοῦ.

μιτάρι, τό: Ἐξάρτημα τοῦ χωρικοῦ ἀργαλειοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ γερὲς βέργες, σὲ ἀπόσταση εἴκοσι ἑκατοστῶν ή μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μέ θηλιές ἀπὸ χοντρὸ εἰδικὸ σπάγγο. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τίς θηλιές περνοῦν τὸ στημόνι γιατὸ νὰ παρασύρεται καὶ ἀνεβαινοκατεβαίνει μέ τὰ μιτάρια.

μπακράτσι, τό: Παρόμοιο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κακάβι, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως.

μπίκα, ή: Τὸ πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὰ μαῦρα τσίγκινα σφαιροειδῆ κουδούνια, μέ ἥχο βαρὺ καὶ δυνατὸ. Τὸ κρεμοῦσαν στὰ διαλεγμένα ἐκεῖνα τρα-

γιά, τὰ γκεσέμια, κατὰ τὴν ἑαρινὴν καὶ τὴ φθινοπωρινὴν μετακίνηση τῶν κοπαδιῶν ἀπὸ τοὺς κάμπους στὰ βουνά. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τὴν κρεμοῦν καὶ στίς ἀγελάδες.

μπιλιτζίκι, τό: Τὸ βραχιόλι.

μπρισίμι, τό: Κλωστή ἀπὸ πολὺ στριμμένο μετάξι.

μπροστάρι, τό: Τὸ μπροστινὸ ὄρθιο σανίδι τοῦ σκελετοῦ (ξυλίκι) τοῦ σαμαριοῦ. Μαζὶ μὲ τὰ «κουτσάκια» τοῦ πίσω μέρους χρησίμευαν γιὰ νὰ στηρίζονται τὰ «παῖδια» τοῦ σαμαριοῦ.

νταμάρι, τό: Ἡ ράτσα, τὸ εἶδος, ἡ φυλὴ.

ντόγκα, ἡ: Βελέντζα χωρὶς φλόκο.

ντουμπλόνι, τό: Μὲ μικρὸ ἀριθμὸ καραιτῶν χρυσό, μεγάλο στὸ μέγεθος, νόμισμα. Ἦταν στὸ μέγεθος τοῦ πεντόλιρου ἢ καὶ μεγαλύτερο. Κυρίως ἦταν αὐστριακὸ.

ξυλόχτενο, τό: Βαρὺ ξύλινο (ὀξιάς) ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Σ' αὐτὸ προσαρμοζόταν τὸ «χτένι» γιὰ νὰ χτυπιέται καὶ νὰ σφίγγει τὸ ὑφάδι στὸ στημόνι.

οτλάκι, τό: Τουρκικὴ λέξη. Τὸ δικαίωμα βοσκῆς σὲ ἓνα λιβάδι γιὰ λίγες μέρες. Ἐφαρμοζόταν καὶ στὰ κοπάδια τῶν Βλάχων, ὅταν τὴν ἀνοιξὴ ἢ τὸ φθινόπωρο περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἄλλων χωριῶν.

παράς, ὁ: Τὸ ἓνα τεσσαρακοστὸ τοῦ γροσίου. Ἐκατὸ γρόσια μιὰ χρυσὴ λίρα.

πατήστρες, οἱ: Ἐργαλεῖα τοῦ ἀργαλειοῦ. Δυὸ ἢ τέσσερις σὲ κάθε ἀργαλεῖο ἦταν ἀπαραίτητα δεμένες μὲ τὰ μιτάρια καὶ τὰ καρούλια. Οἱ πατήστρες ἦσαν τὰ πλανισμένα μικρὰ σανίδια ποὺ βρίσκονταν κάτω στὰ πόδια τῆς ὑφάντρας. Σὲ κάθε ἓνα ρίξιμο τῆς σαίτας ἡ ὑφάντρα πατοῦσε μὲ τὸ πόδι τῆς τὴ μιὰ πατήστρα, ἔτσι ποὺ τὸ μιτάρι μὲ τὸ στημόνι νὰ ἐνσωματώσει τὸ ὑφάδι τῆς σαίτας.

πιβάνια, τά: Ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὰ κιουστέκια ποὺ προαναφέραμε.

πούλιες, οἱ: Ἐδῶ ἀφοροῦν ὥραϊα σχεδιάσματα ποὺ ἐπλεκαν οἱ γυναῖκες—οἱ Βλάχες κυρίως—στὶς μάλλινες γυναικεῖες κάλτσες. Οἱ πούλιες αὐτὲς παρίσταναν κόκκινα πουλάκια σὲ ἄσπρο φόντο ἢ ἀντίθετα καὶ τὰ ἐπλεκαν ἔτσι ὥστε νὰ πέσουν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀστράγαλου.

πουλτούρι, τό: Ἡ ἐθνικὴ ἐνδυμασία τῶν Γκέγκηδων τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Ντίμπρας, ἀπὸ διμιτο κρουστὸ καὶ λεπτοῦφασμένο. Τὸ σακάκι, σὰν τὰ σημερινὰ μπουφάν περίπου, καὶ παρόμοιο σαλβάρι, παράξενης ὁμως γιὰ ἐμᾶς κοπῆς. Εἶχε χρῶμα βαθὺ καρυδὶ μὲ βαριά κεντήματα ἀπὸ μπρισίμι τοῦ ἴδιου χρώματος.

ραβάνι, τό: Ὁ πλαγιοτροχασμός.

ροκόπουλο, τό: Κυρτό, μεγάλο καὶ βαρὺ κλαδευτήρι.

σάισμα, τὸ ἢ *σάσμα*, ἡ: Χονδρὸ καὶ βαρὺ ὕφαντὸ στρωσίδι ἀπὸ τραγό-
μαλλο. Πολὺ ζεστὸ γιὰ τὸν χειμῶνα.

σακοράφα, ἡ: Ἡ λέξις τὸ δηλώνει. Μεγάλῃ βελόνα μὲ φαρδὺ μάτι γιὰ νὰ
ράβουν τὰ σακιά καὶ ἄλλα χοντρά πράγματα.

σαμαρσκοῦτι, τό: Ἡ λέξις τὸ δηλώνει. Ὑφασμα ἀπὸ ἀρνοπόκια ἢ ἀπὸ ἄλλα
σκάρτα μαλλιά πὺν ντύνουν οἱ σαμαράδες τῇ μέσῃ ἐπιφάνειᾳ τοῦ
σαμαριοῦ, αὐτὴ πὺν ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζώου.

σάρικα, ἡ: Ἀνδρική ἢ γυναικεία. Τὸ βαρύτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ρούχα. Εἶχε
τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ παλτοῦ. Ἦταν ἀπὸ χονδρὸ δίμιτο μὲ μικρὸ
φλόκο ἀπὸ μέσα γιὰ ζέστη. Ἀσπρὴ γιὰ τοὺς ἄνδρες μὲ ἄσπρα σιρίτια
καὶ μαύρη γιὰ τίς γυναῖκες μὲ κόκκινα σιρίτια.

σιγκούνι, τό, ἢ *σιγκούνα*, ἡ: Μάλλινο ἀπὸ λεπτὸ τρίκλωνο δίμιτο φόρεμα
χωρὶς μανίκια. Τὸ φοροῦσαν καὶ οἱ ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες σὲ διαφο-
ρετικὸ κόσμημα, πάνω ἀπὸ τὴν πουκαμίσα οἱ ἄνδρες καὶ πάνω ἀπὸ τὸ
φουστάνι οἱ γυναῖκες. Οἱ ἄνδρες τὸ φοροῦσαν ἄσπρο, χωρὶς νὰ ἀπο-
κλειόταν τὸ μαῦρο σὲ ἐκείνους πὺν δούλευαν σὲ μουρτάρικες δου-
λειές, μὲ ὁμοίωχρωμα σιρίτια. Οἱ γυναῖκες τὸ φοροῦσαν μαῦρο μὲ
πολλὰ σιρίτια καὶ μπρισιμμένα κεντήματα.

σινί, τό: Μεγάλον ταψὶ μὲ χαμηλὸ γύρω χεῖλος.

σοφράς, ὁ: Τὸ χαμηλὸ τραπέζι τῶν χωρικῶν, ὅπου τρῶγουν σταυροπόδι,
ὄχι μὲ καθίσματα.

σπαχής, ὁ: Ὁ φεουδάρχης, ὁ τιμαριοῦχος. Ὁ σουλτάνος τοῦ παραχωροῦ-
σε τσιφλικὶ γιὰ ἐκμετάλλευσιν, μὲ τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως στήν ἐπι-
στράτευσιν παρουσιασθεῖ μὲ ἓναν ὀρισμένον ἀριθμὸν στρατιωτῶν, πε-
ζῶν ἢ καβαλάρηδων, ἀνάλογον μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ τσιφλικίου ποῦ
τοῦ παρεχώρησε.

ταλαγάνι, τό: Ἐνα εἶδος μαύρης κάπας ὑπαίθρου, γιὰ τὸ κρύον καὶ τὴ βρο-
χὴ, χωρὶς νὰ εἶναι κάπα τραγομαλλίσια. Ραβόταν ἀπὸ μαῦρον χονδρὸ,
εἰδικὰ ὕφασμένο, ὕφασμα ἀπὸ μαλλὶ προβάτου (χωρὶς καθόλου τρα-
γόμαλλο). Εἶχε κουκούλα καὶ ἦταν ἀδιάβροχο.

τάλαρος, ὁ: Ψηλὸς καὶ στενὸς κάδος ἀπὸ δούγες ὀξιάς ἢ δρυὸς ἢ ρόμπο-
λου. Πλατὺς κάτω καὶ στενὸς ἐπάνω. Ἐκεῖ μέσα χτυποῦσαν τὸ γάλα
γιὰ νὰ βγάλουν τὸ βούτυρον καὶ νὰ μείνῃ ἡ ντάλα (τὸ ξινόγαλο).

ταμπακάς, ὁ: Ὁ βυρσοδέψης.

τέντα, ἡ: Μεγάλῃ μάλλινῃ καὶ χρωματιστῇ μὲ ζωρὰ τετράγωνον σχέδιον
χρωματιστὰ βελόντζα, χωρὶς φλόκον, χοντρήν καὶ ἀδιάβροχην. Μὲ μιά
ἢ καὶ περισσότερες ἀπὸ αὐτὰς ἔστηναν τὴ σκηνὴν τοὺς οἱ Βλάχοι στὴ

διαδρομή πού ἔκαμναν τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, ὅταν μετακινούνταν στὰ βουνὰ καὶ στὰ χειμαδιά.

τερλίκια, τά: Γυναικεῖες παντόφλες γιὰ μέσα στὸ σπῖτι ἀπὸ τσόχα ἢ ἄλλο χοντρὸ λουσάτο ὕφασμα, μὲ χίλια δυὸ κεντίδια. Τὰ φοροῦσαν κυρίως οἱ χανούμισσες.

τζανταρμάς, ὁ: Ὁ χωροφύλακας τῆς καριέρας. Λεγόταν καὶ ζαπτιές.

τυλιγάδι, τό: Ὑφαντικὸ ἐργαλεῖο. Ἐνα ξύλο σὰν τὴ ρόκα τοῦ γνεσίματος. Μ' αὐτὸ τύλιγαν τὸ νῆμα σὲ κοῦκλες γιὰ νὰ τὸ πᾶνε γιὰ βάψιμο.

τριχούλι, τὸ ἢ *τριχούλα*, ἡ: Παρόμοιο μὲ τὸ διχούλι, ἀλλὰ μὲ τρία τσατάλια, γιὰ τὰ δεμάτια, γιὰ τὸ τριφύλλι καὶ γιὰ τὸ χορτάρι. Μπορεῖ νὰ εἶναι ξύλινο ἢ καὶ σιδερένιο.

τσαμπάσης, ὁ: Ὁ μεσίτης ἀγοραπωλησίας κυρίως μεγάλων ζώων. Γραφικὸς τύπος στὶς ἐμποροπανηγύρεις καὶ σήμερα ἀκόμα.

τσαντήρι, τό: Σκηνή, κυρίως ἀπὸ карабόпано, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλο χονδρὸ ἀδιάβροχο ὕφασμα. Κλασικὸ τσαντήρι εἶναι αὐτὸ τῶν τσιγγάνων. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετακινούμενοι Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι στὶς ἀνοιξιὰτικες καὶ τὶς φθινοπωρινὲς μετακινήσεις τοὺς ἔστηναν τσαντήρι στὸν δρόμο κάθε βράδυ.

τσαρδάκι, τό: Σκιάδα ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων.

τσάφκα, ἡ: Τὸ τάσι, τὸ κύπελλο, χαλκωματένιο καὶ κασσιτερωμένο. Δεμένο μὲ μακριὰ ἀλυσίδα βρισκόταν σὲ ὅλες τὶς βρύσες πού βρισκόνταν πάνω στοὺς μεγάλους δρόμους γιὰ νὰ δροσίζεται ὁ διαβάτης.

τσικέτο, τό: Ἐνα εἶδος γιλέκου γιὰ τὶς γυναῖκες, συνήθως τὶς νεαρές. Ἀπὸ τσόχα ἢ ἀπὸ χονδρὴ φέλπα (βελοῦδο) σὲ σκούρους χρωματισμούς. Τὸ κόψιμό του ἦταν ἔτσι πού νὰ προβάλλει κατ'ἀλλήλη καὶ τὸ στήθος. Ἦταν ἀνοικτὸ ἐμπρὸς καὶ κούμπωνε μονάχα κατὰ τὴ μέση μὲ 3-4 κουμπιὰ ἀσημένια (σὰν μικρὰ αὐγὰ πουλιῶν) μὲ θηλιὲς μπρισιμένιες μὲ φοῦντες στὴν ἄκρη. Ἦταν βαριὰ κεντημένο μὲ μπρισιμένιες καὶ χρυσὲς κλωστές.

τσακίρι, τὸ ἢ *τσικρίκα*, ἡ: Ἐργαλεῖο γνεσίματος μαλλιών, κυρίως γιὰ τὸ ὑφάδι. Γέμιζε ἐπίσης μὲ νῆμα τὶς σαῖτες τοῦ ἀργαλειοῦ.

τσοκάνι, τό: Κουδούνη μαῦρο τσίγκινο, σὲ σχῆμα μπίκας, πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Εἶχε ιδιόρρυθμο κουδούνισμα σὲ πολλοὺς τόνους καὶ τὸ κρεμοῦσαν στὸν λαιμὸ μικρῶν καὶ μεγάλων ζώων γιὰ νὰ μὴ τὰ χάνουν στὴ βοσκὴ οἱ ἰδιοκτῆτες τοὺς.

τσότρα, ἡ: Ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δοῦγες, μικρὸ καὶ φορητὸ, κυρίως γιὰ κρασί. Ἦταν παρόμοιας χρήσης μὲ τὴν κόφα.

τσουράπια, τά: Οἱ κάλτσες.

φασκιά, ἡ: Λωρίδα ἐπεξεργασμένου δέρματος, χοιρινοῦ ἢ βοδινοῦ, 15-

20 ἑκατοστῶν πλάτους καὶ μήκους ὅσο τὸ μήκος τοῦ ζώου, διπλωμένου περιελικτικὰ ἀνὰ 30-40 ἑκατοστά. Δὲν εἶχε τὴν ἐπεξεργασία τῶν σημερινῶν σολοδερμάτων, ἀλλὰ μιὰ ἄλλη κατάλληλη γιὰ τὰ «τσαρούχια» (γουννοτσάρουχα) τῶν τότε χωρικῶν. Πράγματα ποὺ δὲν ὑφίστανται σήμερα.

φεγγίτης, ὁ: Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος πρωτόγονου σιδερένιου φανοστάτη γιὰ δαδί. Στηριζόταν σὲ τρία πόδια καὶ πάνω κατέληγε σὲ μιὰ στεφάνη, ὅπου τοποθετοῦσαν τὰ ἀναμμένα δαδιά γιὰ νὰ φωτίζουν— νὰ «κάνει φέξη»— στὸν χῶρο τοῦ δωματίου.

φέλπα, ἡ: Τὸ βελούδο.

φέξη, ἡ: Ὁ φωτισμός. Ἐδῶ ἀναφέρεται γιὰ τὸ εἰδικὸ καὶ κατάλληλο δαδί γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸν φεγγίτη γιὰ φωτισμό. Τὸ ἔλεγαν «δαδί γιὰ φέξη», γιατί τὰ ἄλλα ποὺ ἦσαν γιὰ προσάνναμμα ἦσαν κατώτερης ποιότητος.

φ'κέντρα, ἡ: Τὸ βούκεντρον, ἡ βουκέντρα.

χαβάνι, τό: Εἶδος ξύλινου γουδιοῦ γιὰ τὴ μαγειρική.

χολέβια, τά: Τὰ περιπόδια. Οἱ κάλτσες τῶν τσολιάδων, ποὺ φοριοῦνται ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ μηροῦ μέχρι τὸν ἀστράγαλο. Ἦσαν ἀπὸ πολὺ λεπτὸ δίμιτο δίκλωνο, ποὺ οἱ Βλάχες τὸ ὕφαιναν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ οἱ ραφτάδες τὸ ἔραβαν μὲ μεγάλη μαστοριά. Κουμπώνονταν ἐπάνω σὲ τिरάντες—σὰν τὶς σημερινὲς ζαρτιέρες τῶν γυναικῶν—ἀπὸ τὴ μέση καὶ συγκρατοῦνταν μὲ στάφα. Ἡ στάφα πάλι ἦταν ἓνα στενὸ πετσάκι ποὺ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ πέλμα καὶ κουμπωνόταν στὸ χολέβι μὲ δυὸ κουμπιὰ στὸν ἀστράγαλο, τὸ ἓνα ἀπὸ μέσα καὶ τὸ ἄλλο ἀπ' ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο τυλιγόταν μιὰ μαύρη καλτσοδέτα μὲ μιὰ φούντα στὸ πίσω μέρος.

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ
(Γρεβενού)

«Echos d'Orient» Revu Trimistrielle d'Histoire, de Géographie et de Liturgie Orientales, t. XXXV, année 1936, Paris, σ. 303-306.	Heinrich Gelzer Der Patriarchat von Achrída, Leipzig 1902, σ. 31, 33, 48-125.	Ἀνθίμου Ἀλεξούδη Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κλπ., Κέρκυρα 1858, σ. 98, 103, 107.	Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 686-688.	Βασ. Γ. Ἀτέση, Μητροπολίτου πρ. Λίμνου Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις ἀπὸ τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον», Ἀθήναι 1975, σ. 35 καὶ 36.	Τοῦ παραπλεύρως ἰδίου Ἐπίσκοποι καὶ Ἐπισκοπαὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1800 μέχρι σήμερον, Ἀθήναι 1982, σ. 978 καὶ 979.	Ἀθ. Γρ. Γερομιχαλοῦ Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, Ἀθήναι 1980, σ. 131-143.	Θεόδ. Κ. Π. Σαράντης
1422 Νεόφυτος				Ἐπίσκοποι ΙΑ' αἰὼν Ἰωάννης Καψόχειρος 1423 Νεόφυτος			1071-1100 Ἰωάννης Καψόχειρος *1186 Κωνσταντῖνος 1398 Νεόφυτος 1422 Χρυσόστομος 1481 Νεόφυτος
1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος 1615-1624 Σέργιος 1623 Ἀνθίμος 1624 Ἰωάσαφ 1630 Γαβριήλ 1652 Βησσαρίων				Μητροπολίτες 1623-1624 Ἀνθίμος 1628-1630 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ			1528 Δωρόθεος Α' 1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος 1592 Καλλίστρατος 1615-1623 Σέργιος Α' 1623-1624 Ἀνθίμος Α' 1624 Ἰωάσαφ 1628-1630 Δανιήλ 1630-1633 Γαβριήλ Α' 1652 Βησσαρίων 1668 Γρηγόριος Α' 1670 Κύριλλος Α' 1676 Παγκράτιος 1676-1684 Θεοφάνης Α' 1691-1719 Θεοφάνης Β' 1720-1728 Χρυσάνθος 1730-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος 1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ
1676 Θεοφάνης	1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης 1691-1719 Θεοφάνης	1691-1719 Θεοφάνης 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1691-1719 Θεοφάνης 1720 Χρυσάνθος 1737- Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος			1753-1756 Σεραφεῖμ 1759-1767 Γρηγόριος Β' 1778 Γεννάδιος Α' 1781-1791 Γαβριήλ Β' 1792 Νεόφυτος 1792-1806 Γαβριήλ Γ' 1807 (?) Γρηγόριος Γ' 1803-1820 Βαρθολομαῖος 1820-1822 Γαβριήλ Δ'
1766 Γρηγόριος	1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1767 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος 1781-1791 Γαβριήλ	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος Α'	1781-1806 Γαβριήλ Β'		1792 Νεόφυτος 1792-1806 Γαβριήλ Γ' 1807 (?) Γρηγόριος Γ' 1803-1820 Βαρθολομαῖος 1820-1822 Γαβριήλ Δ'
			1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριήλ 1826-1829 Ἀνθίμος 1837 Γεράσιμος 1855 Ἀγάπιος 1860 Ἰωαννίκιος 1870 Κλήμης 1900 Δωρόθεος 1910 Ἀγαθάγγελος 1911 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-1924 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερβάσιος 1943-1950 Θεόκλητος 1952-1959 Φίλιππος 1960- Χρυσόστομος	1821 Ἀντώνιος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεννάδιος 1873-88 Κύριλλος 1888-96 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεννάδιος 1874-88 Κύριλλος 1888-1894 Κλήμης 1897-01 Δωρόθεος 1902-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1894 Κλήμης 1897-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος Β' 1901-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1952-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος Β'
							* Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Vite- lius Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzan- tin, t. V/2, Paris 1965, No 1509, p. 338.

SUMMARY

Theodore K. P. Sarantis, Grevena (a contribution to its history).

Information about this mountainous region of Southwestern Macedonia, which today constitutes, almost in its entirety, the province and prefecture of Grevena and which is located far away from the main land-communication lines, is limited and confused for a period covering many centuries.

In ancient times it constituted part of Tympea, one of the big provinces of Upper Macedonia, which contributed a unit or «taxis» of «pezeteri», the so-called «Tympea taxis», to the army of Philippe and Alexander the Great.

In the Middle Ages and during the years of Byzantium it became part successively of Illyria, of the Illyric «Thema» and finally of the Macedonian «Thema».

Later, during the Turkish Occupation, it constituted a «Kazas» and was part of the «Pashalik» of Ioannina. In 1839, at the great reorganization of the provinces of the Ottoman Empire, the «Kazas» of Grevena became part of the «Shantzak» of Serbia, which belonged then to the «Vilaet» of Bitoli (Monastiri).

After its liberation in 1912, it were set up to a «Hypodioikisi» (undergovernorship) of the Kozani prefecture and together with a number of villages from the Larissa prefecture (Deskati etc.) it made up the Grevena province.

The villages of this prefecture are poor and «form small towns» in a wooded region, according to Strabo. They suffered numerous disasters and underwent drastic changes in the passage of time. It has been reported that during the Turkish occupation there were initially more than 125 villages, but during the 19th century their number was reduced to less than 100. Today the Grevena prefecture comprises 111 villages, mostly of small size, and has a population of 36.000 people (1981 census).

Until the beginning of the 18th century the entire population of the province were Christians. At that time began in the province a relentless and forced conversion of the Greek population to Islam so that by the beginning of the 19th century, when this disaster ended, 15 villages had been

completely converted and an equal number partially infected by the religion of Muhammad. Finally 15 to 20% of the population was converted to Islam without, however, ever abandoning the Greek language.

These Greek Christians, who became Muslims under these conditions, were for unknown reasons called «Valaades» and, until 1924, when they left Greece during the exchange of population, maintained a perfect and total use of the Greek language, without ever using or learning a word of Turkish.

We have no information about the exact date of the construction of the city of Grevena. None of the ancient settlements, that the excavations and historians have unearthed in the area, is located at the exact site of the present-day Grevena.

Historical evidence indicates that Grevena existed during the 10th century even as the See of a Bishop («Episkopos»). This means that it was a city older than Siatista, Kozani, and other cities of Western Macedonia.

The presence of old ruins at the site of the present-day quarter of «Metropolis» (Varossi) indicates that the city must have existed long before the 10th century when it was already the See of a Bishop.

During the Turkish Occupation, its population suffered many catastrophes and underwent many fluctuations. It has been reported that before 1800 it comprised 2000 Christian families. Today (1981 census) it has 7113 inhabitants.

It is also difficult to identify the origin of the city's name, which appears in many variations as Greveno, Grevena, Graivena, Grevaina, and Grivaina. The Greek vocabulary and etymology offer no help in solving this problem. The name appears to be barbaric and was most probably imposed by the barbarians who raided these provinces repeatedly during the Middle and Byzantine Ages.

The Episcopacy («Episcopi») of Grevena is one of the oldest of Western Macedonia. A variety of historical evidence indicates that it existed during the 10th century. Written documents mentioning its existence date back to the 11th century.

At the beginning of the 17th century the Episcopacy of Grevena became a «Metropolis». It had always constituted part of the 1st Justinian Archiepiscopate of Achrida and All of Bulgaria until 1767 when this Archiepiscopate ceased being «autocephalous» and the Metropolis of Grevena came directly under the Patriarch of Constantinople.

In 1912, when the Grevena province was liberated from the Turks, the Metropolis of Grevena was annexed to the Autocephalous Archiepisco-

pate of Athens and All of Greece, as it happened to all the Metropolises of the New Territories.

Information on the names of Bishops and Metropolitans of the See of Grevena is scarce and fragmented. From the beginning of the 19th century onwards, however, we possess complete information about the prelates of the Metropolis of Grevena.

The Western part of the prefecture of Grevena, which includes the most mountainous terrain, comprises exclusively villages of vlach-speaking population, which in the 19th century was estimated by the Metropolis of Grevena to constitute one third of the entire population. We have attempted therefore to investigate and throw light into the case of one Episcopate that preoccupies historical research, that of «The Episcopate of Vreanitis or Episcopate of the Vlachs» which was consistently and continuously mentioned in the «Taktika» of the Constantinople Patriarchate until the 18th century.

Unfortunately we have not succeeded in collecting enough material on this interesting topic. It is unknown when this Episcopate was founded, where its See was located, and who its prelates were. What we know only is that it existed until the 18th century.